

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

**Περικλέους
'Επιτάφιος**

Τ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

1^{ος} τόμος

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

1^{ος} τόμος

**Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια
στήλη του Ευφήρου.**

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους Έπιτάφιος

**Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας**

1^{ος} τόμος

**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ**

**Συγγραφέας-Μετάφραση:
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ**

**Υπεύθυνοι για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.
ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Μόνιμος Πάρεδρος**

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ
Κατσαούνου Θεοδώρα**

**Επιμέλεια
Κατσαούνου Θεοδώρα**

Εισαγωγή

Ο τίτλος του έργου που θα μελετήσουμε «Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος», καθιστά απαραίτητη την τριπλή κατατόπιση: α) για τον συγγραφέα του έργου (Θουκυδίδη), β) για τον ρήτορα, στον οποίο απέδωσε ο Θουκυδίδης την αγόρευση (Περικλής), γ) για το συγκεκριμένο κείμενο (Επιτάφιος λόγος). Με δεδομένο ότι για τον Θουκυδίδη έχουμε ενημερωθεί με αφορμή τη διδασκαλία άλλων ενοτήτων του έργου του σε προηγούμενες τάξεις, εδώ θα γίνει συντομότερος λόγος, απλώς για να υπομνήσουμε τα σημαντικότερα απ' όσα τον αφορούν, ενώ για τον επιτάφιο λόγο και για τον Περικλή θα γίνει αναλυτικότερη πραγμάτευση.

Α' ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΟΛΟΡΟΥ ΑΛΙΜΟΥΣΙΟΣ (περ. 460- 400 π.Χ.)

Τα βιογραφικά

ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΟΛΟΡΟΥ, Αθηναίου από το δήμο Αλιμούντα, που είχε ποικίλες σχέσεις με τη Θράκη, ο Θουκυδίδης βιογραφικά γεννήθηκε, ανατράφηκε και ενηλικιώθηκε την εποχή της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όμως οι σχέσεις του με την πόλη διαταράχτηκαν, όταν εξορίστηκε, στα 424 π.Χ., επειδή, ως στρατηγός, απέτυχε ν' αντιμετωπίσει το εκστρατευτικό σώμα του Λακεδαιμόνιου Βρασίδα στις ακτές της Θράκης (Αμφίπολη). Αποσύρθηκε τότε στα κτήματά του, στην τοποθεσία Σκαπτή Ύλη του Παγγαίου, όπου αφιερώθηκε στη

συγγραφή του ιστορικού του έργου. Όποτε το έκρινε απαραίτητο, επιχειρούσε από κεί, ταξίδια στους τόπους των σημαντικών πολεμικών γεγονότων, που αποτελούσαν αντικείμενο της ιστορίας του. Γύρισε από την εξορία μόνο μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.), μετά την υποταγή της Αθήνας στη Σπάρτη. Λίγα χρόνια αργότερα (ανάμεσα στα 400 και τα 396 π.Χ.) πέθανε στη γενέτειρα πόλη.

Η διαμόρφωση του πνευματικού του κόσμου

Μέσα στις μοναδικές για τον αρχαίο κόσμο οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες που εξασφάλιζε η Αθήνα του Περικλή στους πολίτες της, ο

Θουκυδίδης αφομοίωσε δημιουργικά την πνευματική κληρονομιά του παρελθόντος, προπάντων όμως την πολιτιστική έκρηξη της περίκλειας εποχής (αττική τραγωδία, ηροδότεια ιστοριογραφία, αρχαιοελληνικός διαφωτισμός, όπως τον εξέφρασαν οι μεγάλοι σοφιστές).

Το ιστορικό του έργο:

α) Περιεχόμενο

Καρπός των σπάνιων πνευματικών του χαρισμάτων και της αναστροφής του με το διανοητικό περιβάλλον της εποχής του ήταν ένα από τα σημαντικότερα έργα της ανθρώπινης πνευματικής δημιουργίας, η αποτελούμενη από οκτώ βιβλία **Ιστορία του. Στο έργο αυτό πραγματεύτηκε ο Θουκυδίδης**

ένα σημαντικότατο για τον αρχαιοελληνικό κόσμο ιστορικό γεγονός, τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.). Βέβαια η ιστορική του αφήγηση καλύπτει και την πριν από την έναρξη του πολέμου πεντηκονταετία, αφού, για να ερμηνευτεί η σύγκρουση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, ο ιστορικός θεώρησε ότι ήταν απαραίτητη η αναφορά της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας και της ανάδειξής της σε ηγετική δύναμη του ελληνικού κόσμου έτσι, αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων από το 479 π.Χ. (εκδίωξη των Περσών από τη Σηστό) - κι έτσι ο Θουκυδίδης παίρνει τη σκυτάλη της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ακριβώς με αυτό το γεγονός κλείνει

την αφήγηση των Μηδικών της δικής του Ιστορίας. Αντίθετα, η εξιστόρηση του Θουκυδίδη δε φτάνει ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά διακόπτεται απότομα με τα γεγονότα του 411 π.Χ., προφανώς επειδή ο θάνατος δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο του. Τη συνέχεια της εξέλιξης των γεγονότων θα δώσει ο τρίτος ιστορικός της κλασικής εποχής, ο Ξενοφών, στα Ελληνικά του.

**Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἀλιμούσιος
(460-400 π.Χ.) (Ρωμαϊκό αντίγραφο
προτομής του 4ου π.Χ. αιώνα).**

β) Σκοποθεσία

Φιλοδοξία του Θουκυδίδη, όταν προγραμματίζει τη συγγραφή της Ιστορίας του, δεν ήταν απλώς η αντικειμενική και ολοκληρωμένη αφήγηση των γεγονότων ενός μεγάλου πολέμου, αλλά η δημιουργία και κληροδότηση στην ανθρωπότητα ενός έργου με διαχρονική αξία, ενός κτήματος έσσει. Κι αυτό, επειδή πίστευε ότι η ανθρώπινη φύση δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά κι έτσι, αν με τη μελέτη του έργου του ο αναγνώστης διδαχτεί ποια αποτελέσματα έχουν οι συγκεκριμένες αντιδράσεις που εκδηλώνει ο άνθρωπος εξαιτίας των μεταβολών των καταστάσεων, θα καταστεί ικανός ν' αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη επιτυχία ανάλογες καταστάσεις στο μέλλον.

γ) Χαρακτηριστικές αρετές

Η φιλοδοξία του αυτή υπηρετήθηκε αποτελεσματικά από την αυστηρή επιστημονική μέθοδο που ο ίδιος ο Θουκυδίδης εγκαινίασε και εφάρμοσε με συνέπεια, την αμεροληψία, την αίσθηση των σχέσεων ανάμεσα σε αιτίες και αποτελέσματα των γεγονότων, από την ικανότητα διείσδυσης στη βαθύτερη έννοια θεμάτων πολιτικής και, επίσης, από το πυκνό, άμεσο, αλλά και γραφικό ύφος του.

Β' Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ 431 π.Χ.

**ι) Ένταξη του Επιταφίου στην
αρχαία ρητορική.**

Εισαγωγικά

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ

της Ιστορίας του, μετά το τέλος, των πολεμικών γεγονότων του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει τον λόγο που εκφώνησε ο Περικλής στον Κεραμεικό, για να τιμήσει τους νεκρούς των μαχών, τον Επιτάφίό του. Το μοναδικό σε παιδευτική σημασία περιεχόμενο του λόγου αυτού και η μνημειακή λογοτεχνική μορφή του δικαιολογούν απόλυτα το θαυμασμό που έχει προκαλέσει από την εποχή που γράφηκε ως σήμερα. Όμως πώς θα δικαιολογήσουμε τη θέση του μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, την Ιστορία του, αφού αυτός δεν

αποτελεί ιστορική αφήγηση, αλλά είναι κείμενο ρητορικό και μάλιστα το περιεχόμενο του πολύ λίγη σχέση έχει με τα γεγονότα που τον πλαισιώνουν; Για να κατανοήσουμε τη θέση και τη λειτουργία του Επιταφίου μέσα στην Ιστορία του Θουκυδίδη, χρήσιμο είναι να δούμε προηγουμένως τη δομή του έργου αυτού και, ιδιαίτερα, ό,τι αφορά στην παρουσία ρητορικών κειμένων μέσα σ' αυτό.

Η ρητορική στην αρχαία Ελλάδα

Για την έννοια, τη γένεση και την εξέλιξη της ρητορικής στην αρχαία Ελλάδα έχει γίνει λόγος σε προηγούμενη τάξη. Εδώ χρειάζεται μόνο να επαναλάβουμε:

α) Ότι ο ρητορικός λόγος είναι το αποτέλεσμα της τεχνικής επεξεργασίας μιας έμφυτης ικανότητας, που ο άνθρωπος άσκησε από τη στιγμή που παρουσιάστηκαν ανάγκες στις οποίες ανταποκρίνεται η τέχνη αυτή (κυρίως να πείσει).

β) Ότι, ανάλογα με το ρόλο που χρειάζονταν κάθε φορά να παίξουν, οι ρητορικοί λόγοι χωρίστηκαν σε είδη: σε δικανικούς (για διαφορές που λύνονταν στα δικαστήρια), σε συμβουλευτικούς (που απαγγέλλονταν σε συγκεντρώσεις για τη λήψη σοβαρών αποφάσεων που αφορούσαν στην πόλη) και σε επιδεικτικούς (που λάμπρυναν μια σημαντική εορταστική εκδήλωση).

γ) Ότι οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τον 5ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα (δημοκρατικό

πολίτευμα, πλούσιες και ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες) ευνόησαν σε τέτοιο σημείο την άνθηση της ρητορικής στην πόλη αυτή, ώστε εκεί να διδάσκουν οι σημαντικότεροι ρητοροδιδάσκαλοι και στο τέλος η ρητορική να γίνει κατεξοχήν αττική τέχνη, και

δ) Ότι η έντεχνη ρητορική είναι δημιούργημα προπάντων των σοφιστών, οι οποίοι διαμόρφωσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της, πριν τη διδάξουν στην Αθήνα, και πλούτισαν το περιεχόμενο του ρητορικού λόγου με τις πνευματικές κατακτήσεις στις οποίες είχαν φτάσει. Μαθητής σοφιστών ο Θουκυδίδης, πώς ήταν δυνατό να μην αξιοποιήσει στο έργο του ένα τόσο δραστικό όργανο, που το

χειρισμό του τον είχε διδαχτεί από τους δασκάλους του;

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη

Ο Θουκυδίδης καταχώρισε τις δημηγορίες μέσα στο ιστορικό του έργο ως αναπόσπαστο τμήμα του, γιατί - όπως και πολλοί σύγχρονοι του - πίστευε ότι με την παρουσία τους φωτίζονται οι αιτίες των πολιτικών γεγονότων και οι συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων.

α) Διάκριση από τα αφηγηματικά μέρη

Έτσι διαμορφώθηκε το έργο του Θουκυδίδη με μια ιδιότυπη για μάς μορφή: αποτελείται α) από μέρη αφηγηματικά και β) από

δημηγορίες. Των πρώτων η παρουσία είναι αυτονόητη: με αυτά ο συγγραφέας ιστορεί τα γεγονότα και, σπανιότερα, διατυπώνει κρίσεις γι' αυτά. Οι δημηγορίες είναι ομιλίες βασιλιάδων, πολιτικών ηγετών, στρατηγών πριν από σημαντικά γεγονότα, στα οποία αυτοί παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Έχουν όμως θέση αυτές ανάμεσα στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων;

β) Η λειτουργία τους μέσα στο έργο

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, πρέπει να επαναλάβουμε ότι ο Θουκυδίδης με την ιστορία του θέλησε να γράψει ένα μεταμφιεσμένο εγχειρίδιο πολιτικής θεωρίας. Ότι δεν θα έγραφε την

ιστορία του, αν ήταν (με την αφήγηση) μόνο να καταγράψει τα γεγονότα της εποχής του ή να τέρψει τους αναγνώστες. Αντίθετα φιλοδοξία του ήταν να καταστεί το έργο του «κτήμα ες αεί», πολύτιμος σύμβουλος των ανθρώπινων γενεών που θα ακολουθούσαν. Όμως η απλή παράθεση των γεγονότων, όσο αντικειμενική, πλήρης και παραστατική και αν είναι, δεν ικανοποιεί αυτή τη φιλοδοξία. Αυτή ικανοποιείται από τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, από την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης, από την ανίχνευση των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Λοιπόν, καταλληλότερο τρόπο για να εκθέσει μια κατάσταση ο Θουκυδίδης θεώρησε

τις δημηγορίες, όπου εκλείσει την ιστορική και πολιτική σκέψη του. Μέσα σ' αυτές, ο αναγνώστης θα βρει τα σπουδαιότερα επιχειρήματα, κίνητρα, συναισθηματικές παρορμήσεις που δικαιολογούν την απόφαση που κάθε φορά πάρθηκε, καθώς και την προσπάθεια να προβλεφθούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Είναι βέβαιο ότι τη μορφή των λόγων αυτών την έδωσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης· ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι κρατήθηκε όσο πιο κοντά μπορούσε στο συνολικό νόημα των πραγματικά ειπωμένων συμπληρώνοντας τα¹.

1.Ο ίδιος ο Θουκυδίδης (βιβλίο Α, κεφ. 22, 1) μας περιγράφει τη μέθοδό του: «Για όσα πάλι είπαν στις δημηγορίες τους ο καθένας τους, είτε όταν σκόπευαν να κηρύξουν τον πόλεμο είτε αφού μπήκαν πια σ' αυτόν, μου ήταν δύσκολο να συγκρατήσω με ακρίβεια τα όσα ειπώθηκαν, τόσο εκείνα που άκουσα με τ' αυτιά μου όσο και αυτά που άλλοι από διάφορα άλλα μέρη μου ανακοίνωναν· λοιπόν, παρουσίασα τις δημηγορίες κατά τον τρόπο που νόμιζα ότι σε κάθε περίπτωση έπρεπε να μιλήσει ο καθένας τους, προσπαθώντας να μην απομακρυνθώ παρά ελάχιστα από

τη γενική ιδέα του πραγματικού λόγου».

Δηλαδή ο Θουκυδίδης υπέβαλε τις δημηγορίες των αγορητών του στην ακόλουθη επεξεργασία: αφαιρούσε το μερικό και το περιστασιακό και τόνιζε ό,τι γενικό και μονιμότερο υπήρχε στα γεγονότα· επίσης τις ενίσχυε με επιχειρήματα που διασαφηνίζουν τις θεμελιώδεις απόψεις του ρήτορα. Τα όσα λέει ένας αγορητής είναι εκείνα που, κατά τη γνώμη του Θουκυδίδη, επέβαλε η άποψη που υποστήριζε να πει - φυσικά έπαιρνε υπόψη και το χαρακτήρα του ομιλητή και τις περιστάσεις. Έτσι οι ομιλητές αυτοί μας θυμίζουν ήρωες της τραγωδίας που μπροστά τους ορθώνεται το μέλλον δυσδιάκριτο· με τις ομιλίες τους

αναδεικνύονται συνετοί ή ανόητοι. Μάλιστα, για να σχηματίσει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη ιδέα της κατάστασης, συχνά, κατά τη συνήθεια των σοφιστών και του Ευριπίδη, έχουμε «αγώνα λόγων»: π.χ. σαν αντίλογος στη σκληρή και αμείλικτη στάση που συμβουλεύει ο Κλέων να κρατήσουν οι Αθηναίοι απέναντι στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους έρχεται η δημηγορία του Διοδότου, που συμβουλεύει επιείκεια και μεγαλοψυχία. Έτσι οι δημηγορίες αυτές δεν απευθύνονται σε πραγματικούς ακροατές για να τους πείσουν, αλλά στους αναγνώστες, τους οποίους τοποθετούν στις καλύτερες κατά το δυνατό συνθήκες, ώστε να κρίνουν αντικειμενικά.

Μια λοιπόν από τις 40 περίπου δημηγορίες του Θουκυδίδη είναι και

ο Επιτάφιος. Βέβαια μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο διαφορές ανάμεσα σ' αυτόν και τις υπόλοιπες, μια εξωτερική και μια εσωτερική. Δηλαδή, ενώ οι άλλες ανήκουν στους συμβουλευτικούς, ο Επιτάφιος είναι λόγος επιδεικτικός. Και, ενώ οι άλλες δημηγορίες αποτελούν ένα είδος εισαγωγής και απαραίτητο συμπλήρωμα των γεγονότων που ιστορούνται, ο Επιτάφιος τόσο λίγη σχέση έχει με την ιστορική αφήγηση που τον πλαισιώνει, ώστε καθώς τον διαβάζουμε σχεδόν ξεχνάμε τον πόλεμο. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές.

ii) Οι επιτάφιοι λόγοι στην αρχαία Αθήνα

α) Η παράδοση των επιταφίων λόγων

Οι επιτάφιοι λόγοι που εκφωνούνταν για να τιμηθούν οι νεκροί των μαχών είναι η απόληξη μιας παλαιότατης παράδοσης να τιμούν το νεκρό πολεμιστή όχι μόνο ἔργῳ (με επίσημο τάφο, με κτερίσματα κτλ.) αλλά και λόγῳ (με εγκώμια, που μάλιστα πήραν και λογοτεχνική μορφή²).

2 Π.χ. στην Ιλιάδα έχουμε τους θρήνους της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης στο νεκρό Έκτορα (ραψωδία Ω), στη λυρική ποίηση έχουμε τους θρήνους και τα εγκώμια, όπως και τα ελεγειακά επιτύμβια επιγράμματα.

Η θεσμοθέτηση της συμπλήρωσης της γιορτής των Επιταφίων στην Αθήνα με εκφώνηση λόγου και η δημιουργία μιας ειδικής παράδοσης, καθώς καλλιεργήθηκε από ικανούς ρήτορες, είχε αποτέλεσμα ο επιτάφιος λόγος να πάρει κάποια σταθερή μορφή, που όλοι οι αγορητές ένιωθαν την υποχρέωση να σεβαστούν. Καθώς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί πολύ πριν ο Περικλής εκφωνήσει τον Επιτάφιό του³,

3. Ήδη γνωρίζουμε ότι και ο ίδιος ο Περικλής, δέκα περίπου χρόνια πριν από το λόγο που θα μελετήσουμε, εκφώνησε κι άλλον επιτάφιο, για να τιμηθεί η θυσία των νεκρών του Σαμιακού πολέμου.

ο λόγος αυτός δεν αποτελεί μεμονωμένο κείμενο, αλλά εντάσσεται σε μια ρητορική παράδοση που δημιουργήματά της εμφανίζονταν συχνά στον αθηναϊκό λαό, αφού, με τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε, συχνοί ήταν οι πόλεμοι, άρα συχνά γινόταν η γιορτή των **Επιταφίων**, αναπόσπαστο μέρος των οποίων θεωρήθηκε ο επιτάφιος λόγος.

β) Η δομή των επιταφίων

Έτσι ο λόγος αυτός απόχτησε σταθερή δομή (κάτι ανάλογο παρατηρούμε στην αττική τραγωδία), το περιεχόμενο και η μορφή του οριοθετήθηκαν. Από τους λίγους, αναλογικά, αττικούς επιταφίους που μας σώθηκαν⁴

4. Κατά τη χρονολογική τους σειρά:
α) Του Περικλή (431 π.Χ.), β) του Γοργία (απόσπασμα, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, γ) του Λυσία (392), δ) του Πλάτωνα (πλαστός επιτάφιος στο διάλογο Μενεξενος, για τους νεκρούς των πολέμων πριν από την ανταλκίδα ειρήνη (362, ε) του Δημοσθένη (338) και στ) του Υπερείδη (322 π.Χ.). Από αυτούς, εκείνοι που, κατά μεγαλύτερη πιθανότητα, απαγγέλθηκαν στον Κεραμεικό είναι ο α', ο ε' και ο στ'.

και από σχετικές μαρτυρίες μπορούμε να περιγράψουμε τη δομή ενός επιταφίου ως εξής:

1. Προοίμιο.
2. Καταγωγή και πρόγονοι: α) εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων, β) ανατροφή και αγωγή των επιταφίων του αθηναϊκού λαού, γ) η φιλοπατρία, όπως εκδηλώθηκε στα πολεμικά κατορθώματα (μυθικά και ιστορικά) του αθηναϊκού παρελθόντος.
3. Οι προκείμενοι νεκροί, οι αρετές τους και οι πολεμικοί άθλοι τους.
4. Προτροπή για μίμηση στους νεότερους και παραμυθία (παρηγοριά) στους γονείς και τις χήρες των νεκρών.
5. Επίλογος.

Το σημαντικότερο μέρος, σε έκταση, ήταν το δεύτερο και ιδιαίτερα η τρίτη ενότητά του, όπου γινόταν διεξοδικό εγκώμιο των

πολεμικών έργων των προγόνων. Η επιμονή αυτή εξηγείται από δυο λόγους: α) Από το θαυμασμό των προγόνων, που τους θεωρούσαν αξεπέραστα πρότυπα αρετής, β) Το έργο των νεκρών που ο ρήτορας θέλει να τιμήσει παίρνει αξία, με το να εμφανίζεται ως αντάξια συνέχεια του αξιοθαύμαστου έργου των προγόνων. Έτσι η θυσία των νεότερων συνδεόταν με το παρελθόν, ενσωματωνόταν στην εθνική ιστορία, υψωνόταν στη σφαίρα της αιωνιότητας. Αυτό εξηγεί και την ιδιαίτερη έκταση που αφιέρωνε ο ρήτορας στην ανάπτυξη του μέρους που αφορούσε στα πολεμικά κατορθώματα των νεκρών που τη μέρα εκείνη τιμούσε η πόλη.

iii) Η δομή και το περιεχόμενο του Επιταφίου του Περικλή

Η διάρθρωση

Η διάρθρωση του Επιταφίου του Περικλή είναι η ακόλουθη:

1. Προοίμιο (Κεφ. 35):

2. Πρώτο μέρος (Κεφ. 36-41):

Έπαινος των προγόνων (36, 1-2)· της σύγχρονης γενιάς (36, 3).

Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και των τρόπων που ζει ο Αθηναίος (37-41).

3. Δεύτερο μέρος (Κεφ. 42-43):

Έπαινος των νεκρών, προτροπή στους επιζώντες.

4. Τρίτο μέρος (Κεφ. 44-45):

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς, στα παιδιά, τους αδερφούς και τις συζύγους των νεκρών.

5. Επίλογος (46).

Αποκλίσεις από τη συνήθη δομή των επιταφίων

Αν συγκρίνουμε το διάγραμμα αυτό με τη δομή ενός συνηθισμένου επιταφίου, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε τις διαφορές που υπάρχουν: παραλείποντας τις λεπτομέρειες, ο Επιτάφιος του Περικλή διαφοροποιείται βασικά από τους άλλους, καθώς, αντί να του δίνει τη μεγαλύτερη έκταση, προσπερνά με μια σύντομη φράση τον έπαινο του αθηναϊκού παρελθόντος και αναφέρεται συνοπτικά, γενικά και αόριστα στα πολεμικά έργα των νεκρών της χρονιάς. Αντίθετα αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του στην ενότητα που αναφέρεται στο αθηναϊκό πολίτευμα και αναλύει τους λόγους που οδήγησαν την πόλη στο μεγαλείο.

Ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας

Κεντρική ιδέα του λόγου, θα λέγαμε, είναι: ἀπὸ δὲ οἴας ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ (δηλ. στο μεγαλείο αυτό) και μεθ' οἴας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἴων μεγάλα ἐγένετο (κεφ. 36), δηλαδή: ποιες αρχές συμπεριφοράς μᾶς οδήγησαν σ' αυτά τα πολεμικά κατορθώματα, με ποιο πολίτευμα και χάρη σε ποια στοιχεία του χαρακτήρα μας έγιναν αυτά τόσο μεγάλα - αυτά θα αναπτύξω. Το κύριο μέρος του λόγου λοιπόν είναι ένας εμπνευσμένος ύμνος στα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολεμικά και πνευματικά επιτεύγματα της αθηναϊκής πολιτείας την εποχή που την κατηύθυνε ο Περικλής. Το τι είναι η

**Αθήνα στην εποχή του και το τι
κάθε κράτος όφειλε να είναι μας
δίνει ο Θουκυδίδης. Παρουσιάζει
την εικόνα του αθηναϊκού
πολιτεύματος, όπως ήθελε να το
διαμορφώσει ο Περικλής και όπως
το αντίκριζε και ο ίδιος,
περισσότερο σαν ιδανικό παρά σαν
συντελεσμένη πραγματικότητα.
Έτσι έχουμε τον ορισμό του
βαθύτερου πνεύματος της
αθηναϊκής δημοκρατίας,
θεωρημένης στο σύνολό της, την
εικόνα του πολιτισμού της σ' όλο
του το πλάτος και την πληρότητα·
μια εικόνα της πόλης γεμάτη από
μετρημένη ελευθερία και εσωτερική
αξιοπρέπεια.**

Η αντιπαράθεση Αθήνας- Σπάρτης

Για να τα εκφράσει όλα αυτά πιο έντονα, ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε την αντίθεση: είτε φανερά είτε με υπονοούμενα αντιπαραθέτει στα χαρακτηριστικά της Αθήνας τα αντίστοιχα της μεγάλης αντίπαλης πόλης, της Σπάρτης. Όμως, από ένα σημείο και ύστερα, η αντιπαραθέση αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί, επειδή η Αθήνα παρουσίασε δραστηριότητα σε τομείς που η Σπάρτη ακόμα ούτε τους υποψιαζόταν. Έτσι τελικά η Αθήνα υψώνεται, μοναδική και ασύγκριτη, σε ένα αξεπέραστο μεγαλείο, για το οποίο θα έχουν να λένε οι γενιές που θα έρθουν. Παρακολουθούμε πια τη φιλοτέχνηση του ιδανικού προτύπου του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτη αυτάρκεια και ευδαιμονία.

Ύφος και γλώσσα του Επιταφίου

Για να ντύσει το περιεχόμενο αυτό με την καταλληλότερη καλλιτεχνική μορφή, ο Θουκυδίδης προέκρινε να δώσει μια μεγαλοπρέπεια στο ρυθμό του λόγου. Δεν απευθύνεται μόνο στο μυαλό, αλλά και στην καρδιά ο λόγος του· υπάρχει μια ζεστασιά που πηγάζει και από το ύφος του λόγου αυτού· ένα ύφος δουλεμένο, σε σημείο που καμιά φορά φαίνεται εξεζητημένο, μας κερδίζει όμως καθώς είναι κατάσπαρτο από τόνους ποιητικούς και εκπληκτικές σε δραστικότητα εκφράσεις. Γλώσσα του Επιταφίου είναι αυτή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, η λογοτεχνική αττική διάλεκτος, με ορισμένες ιδιομορφίες.

iv) Η θέση του Επιταφίου μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη

Εισαγωγικά

Όπως ήδη έχουμε πει, σε μια βιαστική θεώρηση η παρουσία του Επιταφίου μέσα στην ιστορία, του Θουκυδίδη δε φαίνεται απαραίτητη· ενώ γραμματολογικά ανήκει στις δημηγορίες, η λειτουργία του μέσα στην Ιστορία είναι διαφορετική από αυτές.

Φτάνει να σκεφτούμε ότι, ενώ στα 20 χρόνια πολέμου που περιγράφει ο Θουκυδίδης (431-411 π.Χ.) πολλές φορές οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να τιμήσουν και με επιτάφια ομιλία τους νεκρούς πολύ σημαντικότερων μαχών, τον βλέπουμε να παραθέτει μόνο του

Περικλή τον Επιτάφιο, που μάλιστα εκφωνήθηκε πάνω στους τάφους λίγων νεκρών, αυτών που σκοτώθηκαν σε μάχες μικρής σημασίας κατά το πρώτο έτος του πολέμου⁵.

5. Πρόκειται για συμπλοκές που έγιναν όταν ο Αρχίδαμος εισέβαλε στην Αττική, για την ιππομαχία με τους Βοιωτούς και για τις επιχειρήσεις στην Ποτεΐδαια.

Πώς λοιπόν δικαιολογείται η παρουσία του Επιταφίου μέσα στο έργο του ιστορικού; Η εξήγηση της απορίας αυτής είναι διπλή:

Θουκυδίδης και Περικλής

α) Ο Θουκυδίδης ανάμεσα σ' όλους τους συγχρόνους του ξεχώρισε τον Περικλή και δέχτηκε ισχυρή επίδραση από την προσωπικότητά του. Κι αυτό, επειδή ο Περικλής επέδειξε σε σπάνιο βαθμό ικανότητα να πείθει και να χειραγωγεί το λαό, ανιδιοτέλεια, πραγματική αγάπη για την πόλη και ήταν φωτισμένος οπαδός της κοινωνικής και πνευματικής πρωτοπορίας της εποχής του, χωρίς όμως να επιχειρεί προκλητικές και απότομες ανατροπές των θεσμών. Θέλησε λοιπόν να στήσει το μνημείο του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού επιβλητικό, να δείξει όσο γίνεται

παραστατικότερα την αρετή του ολοκληρωμένη: και στα έργα και στα λόγια. Για το σκοπό αυτό αφιέρωσε μεγάλο μέρος του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου της Ιστορίας του στις ενέργειες και στις δημηγορίες του Περικλή. Κυρίως είναι στις δεύτερες που διαφαίνεται η μοναδική προσωπικότητα του πνευματικού ανθρώπου και του πολιτικού που ήταν ο Περικλής. Έτσι καλό είναι ο Επιτάφιος να συσχετίζεται με τις δύο άλλες δημηγορίες (βλ. παρακάτω σελ. 21). Το τμήμα αυτό της συγγραφής του Θουκυδίδη που είναι αφιερωμένο στον Περικλή θα κλείσει με τον περίφημο χαρακτηρισμό του πολιτικού από τον ιστορικό (βλ. παρακάτω σελ. 21). Με τον Επιτάφιο λοιπόν ο Θουκυδίδης δίνει μια

συμπληρωματική απεικόνιση της προσωπικότητας του Περικλή, για να φωτίσει καλύτερα ορισμένες ιδέες που αποτελούσαν την πολιτική φιλοσοφία του. Με τον **Επιτάφιο** το πορτρέτο ενός φωτισμένου και συστηματικού στις ενέργειες του Περικλή συμπληρώνεται, και παίρνει νέες διαστάσεις η πολιτική που αυτός αντιπροσώπευε.

Θουκυδίδης και Αθήνα

Ο Θουκυδίδης υπήρξε εραστής της Αθήνας. Δε θα καταπιανόταν με την ιστορική συγγραφή, αν δεν πίστευε ότι μ' αυτό τον τρόπο θα πληροφορούσε τους μεταγενέστερους για το πολιτικό και πολιτιστικό θαύμα που συντελέστηκε στην πόλη του. Η

πολιτική του σκέψη και η ιστορία του γεννήθηκαν από την αγάπη προς την Αθήνα του Περικλή. Ύστερα από αυτά, πολύ λογικό είναι να θέλησε να δώσει την ιδανική εικόνα της πόλης, πριν αυτή αμαυρωθεί από τις αποτυχίες που τη βρήκαν στον πόλεμο - πρώτη και μεγαλύτερη ο θάνατος του Περικλή. Δεν υπήρχε λοιπόν στιγμή καταλληλότερη από το τέλος του πρώτου χρόνου του πολέμου, όταν η Αθήνα αντιμετώπισε χωρίς δυσκολία τον αντίπαλο συνασπισμό και βγήκε αλώβητη, διατηρώντας όλη τη δύναμη και την ακτινοβολία της, για να ακουστεί το εγκώμιό της.

Έτσι, ενώ ο λόγος αυτός εξωτερικά παρουσιάζεται ως επιτάφιος των νεκρών του 431 π.Χ., στην πραγματικότητα είναι ο

επιτάφιος μιας μεγάλης πολιτείας στην πιο κλασική της μορφή. Για τον αναγνώστη που ξέρει την καταστροφή που περίμενε την αθηναϊκή ηγεμονία, αυτή η πραγματικότητα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Και ο Θουκυδίδης έκρινε ότι το καταλληλότερο πρόσωπο, για να εκφωνήσει το μνημειώδες εγκώμιο της αθηναϊκής πολιτείας, ήταν ο δημιουργός της, ο πρώτος άνήρ της ο Περικλής.

**Γ' ΠΕΡΙΚΛΗΣ Ο ΞΑΝΘΙΠΠΟΥ
(500, περ. - 429 π.Χ.)**

Τα βιογραφικά

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ, στο κεφάλαιο VI 131 της 'Ιστορίας του, κάνει λόγο για το

γάμο της Αγαρίστης, της θυγατέρας του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, ο οποίος ήταν παππούς του θεμελιωτή της αθηναϊκής δημοκρατίας Κλεισθένη (τέλη 6 π.Χ. αι.). Το όνομά της δόθηκε στην εγγονή της, Αγαρίστη, που την παντρεύτηκε ο Αθηναίος Ξάνθιππος·λοιπόν, «ενώ ήταν έγκυος, είδε όνειρο στον ύπνο της· της φάνηκε δηλαδή πως γέννησε λιοντάρι· κι ύστερ' από λίγες μέρες χάρισε στον Ξάνθιππο αγόρι, τον Περικλή».

Πολιτική σταδιοδρομία

«Λέων» λοιπόν, με τη συμβολική έννοια της λέξης, πριν ακόμη γεννηθεί, επονομάστηκε ο Περικλής - προγνωστικό που επαληθεύτηκε εντυπωσιακά. Γιατί αναδείχτηκε μεγάλος ηγέτης· πρωταγωνίστησε

στην πολιτική σκηνή της Αθήνας από το 460 π.Χ. ως το θάνατό του· είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε ο μόνος που επανεκλεγόταν «στρατηγός» της αθηναϊκής δημοκρατίας συνεχώς για δεκαπέντε χρόνια (443-429 π.Χ.), πράγμα για το οποίο απαιτήθηκε ειδική «συνταγματική» ρύθμιση του θεσμού των στρατηγών. Δικαίωσε αυτή τη μοναδική κυριαρχία του σε μια δημοκρατική πολιτεία, αλλά και στον πρωταγωνιστικό του ρόλο στον ελληνικό κόσμο της εποχής του γενικότερα, αφού:

Το έργο του Περικλή

α) Εδραίωσε την «Αθηναϊκή Συμμαχία» και αύξησε τις εισφορές των συμμάχων, προς όφελος της πόλης του. Ταυτόχρονα επεξέτεινε

την επιρροή της Αθήνας, με την ίδρυση νέων αποικιών σε επίκαιρα σημεία,

β) Μεταρρύθμισε ορισμένους θεσμούς της πολιτείας, ώστε το πολίτευμα να πάρει

δημοκρατικότερο χαρακτήρα,

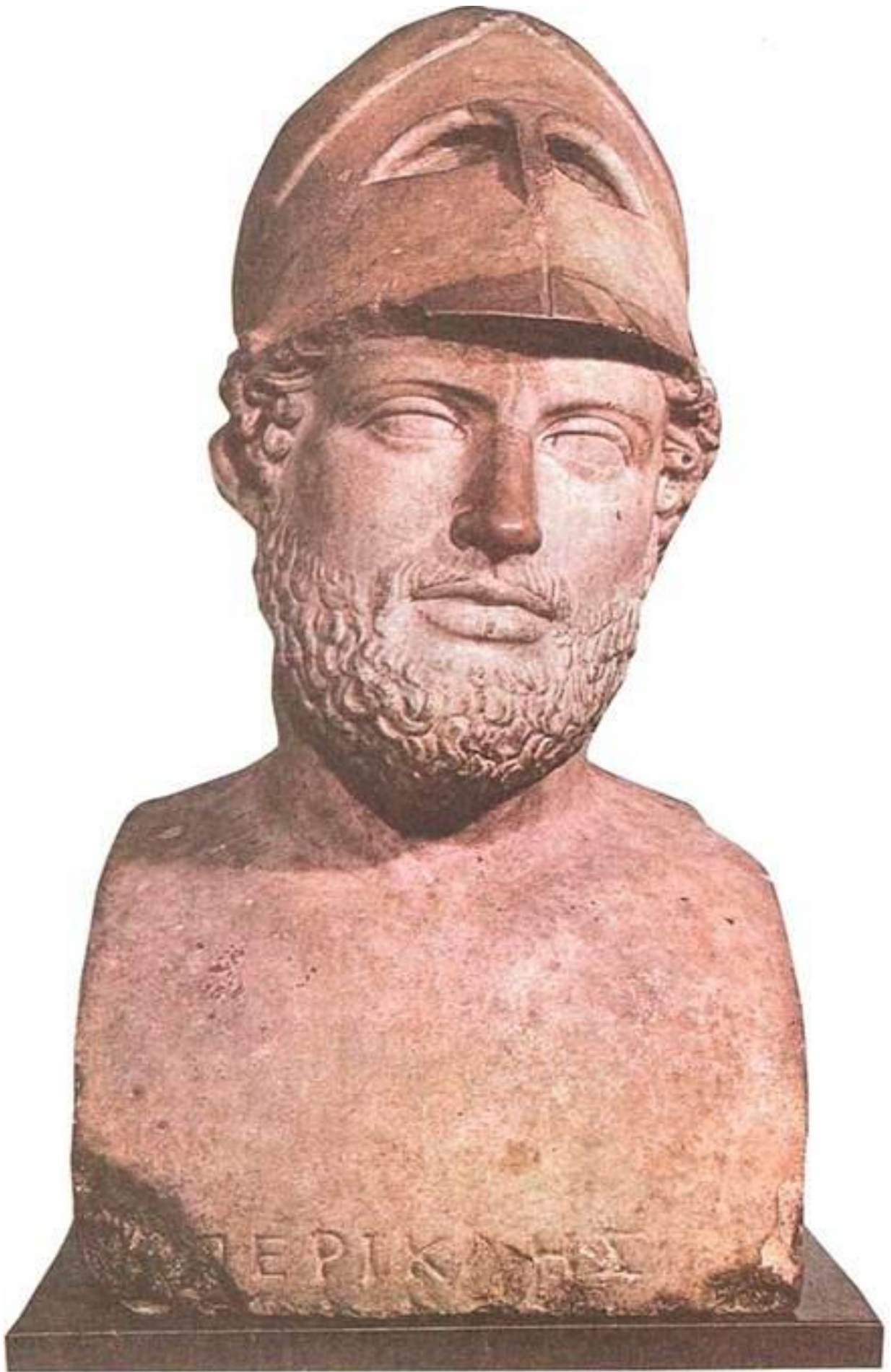
γ) Αξιοποίησε την οικονομική ευρωστία της Αθήνας,

δημιουργώντας τα περίλαμπρα οικοδομήματα της Ακρόπολης, τα Μακρά τείχη, που ένωναν με ασφάλεια την Αθήνα με το επίνειό της, τον Πειραιά και άλλα μνημειώδη δημόσια έργα.

δ) Συνέβαλε ουσιαστικά στην πνευματική άνθηση της Αθήνας, ώστε να καταστεί η πόλη του «πρυτανείον της σοφίας» του ελληνικού κόσμου.

ε) Ξεπερνώντας την εποχή του, διακήρυξε την ενότητα του

ελληνικού κόσμου και προσπάθησε να κάνει πραγματικότητα την «πανελλήνια ιδέα», με την ειρηνική ρύθμιση των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Μάλιστα είχε την πρωτοβουλία να ιδρυθεί «πανελλήνια» αποικία στην Κάτω Ιταλία, οι Θούριοι (444 π.Χ.)·στην προσπάθειά του αυτή βρήκε συμπαραστάτες τον Πρωταγόρα και τον Ηρόδοτο, που έγιναν πολίτες της νέας πόλης.

51 / 18

Η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας

Με όλ' αυτά δε φαίνεται χαριστική πράξη η απόφαση της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η εποχή της ακμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, και ιδιαίτερα της Αθήνας, ο «χρυσούς αιώνας», είναι ο «αιώνας του Περικλή». Η πτυχή όμως της λαμπρής σταδιοδρομίας του Περικλή, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον αναγνώστη του Επιταφίου, είναι η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, του ιδεολογικού του κόσμου. Λοιπόν, στη διαμόρφωσή της δε συνέβαλε μονάχα το ανώτερο πνευματικό επίπεδο που εξασφάλιζε στον χαρισματικό

Αθηναίο πολίτη η γενικότερη στάθμη της κλασικής Αθήνας, αλλά και η αξιοποίηση της μαθητείας του κοντά σε φημισμένους δασκάλους (όπως ο Αναξαγόρας και, για τη μουσική, ο Δάμων) και των φιλικών του σχέσεων με μεγάλες προσωπικότητες (Πρωταγόρας, Φειδίας, Σοφοκλής, Ηρόδοτος), όπως και της συμβίωσής του με την περίφημη Ασπασία από τη Μίλητο.

Η ρητορική του δεινότητα

Έτσι, στα άλλα ηγετικά του προσόντα: τον σταθερό, ακέραιο και ευθύ χαρακτήρα, την πολιτική διαίσθηση, την τόλμη του να παίρνει κρίσιμες αποφάσεις και την ευθύνη τους, προστέθηκε η ρητορική δεινότητα, που του απέδωσε τον χαρακτηρισμό

«Ολύμπιος», που τον εμφάνιζε ως ένα Δία στον κόσμο των ανθρώπων. Τη δραστικότητα της ρητορικής του, που ήταν αποτέλεσμα της ενίσχυσης των φυσικών του χαρισμάτων από τη διδασκαλία των σοφιστών, μπορούμε να την αντιληφτούμε τόσο από τα όσα η παράδοση μας διέσωσε για την εντύπωση που είχε κάνει ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε στα 438 π.Χ. για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου, όσο και από τις τρεις δημηγορίες που καταχώρισε στην Ιστορία του ο Θουκυδίδης: αυτήν που εκφώνησε για να πείσει τους Αθηναίους να μην υποχωρήσουν στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων, αλλά να υπερασπιστούν την ηγεμονική τους θέση στην Ελλάδα (βιβλίο Α, κεφ. 140-144), τον Επιτάφιο που θα

μελετήσουμε και το «κύκνειο άσμα» του, τη δημηγορία που εκφώνησε για να κρατήσει υψηλό το φρόνημα των Αθηναίων, μετά τις πρώτες δοκιμασίες του πολέμου (βιβλίο Β, κεφ. 60-64).

Το πορτρέτο του Περικλή

Για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή παρουσίαση της προσωπικότητας του Περικλή, παραθέτουμε το αριστουργηματικό πορτρέτο του, όπως το φιλοτέχνησε ο Θουκυδίδης (βιβλίο Β, κεφ. 65).

«Ο Περικλής όσο καιρό κυβέρνησε την πόλη σε περίοδο ειρήνης, τη διοικούσε με σύνεση και την κράτησε μακριά από κλυδωνισμούς· η Αθήνα στις μέρες του έφτασε στο αποκορύφωμα της

δύναμής της. Και όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος, αποδείχτηκε ότι αυτός και γι' αυτή την περίπτωση είχε προβλέψει και υπολογίσει ορθά τη δύναμη της πόλης. Ο Περικλής, διαθέτοντας την επιβολή που αντλούσε από το κύρος του και την πνευματική του υπεροχή και επειδή είχε αποδειχτεί αναμφισβήτητα εντελώς αδωροδόκητος, κρατούσε χωρίς καταναγκασμό το λαό στην εξουσία του· δεν ήταν το πλήθος που του επέβαλε τις αποφάσεις, αλλά περισσότερο αυτός το καθοδηγούσε. Και αυτό, γιατί η πολιτική του δύναμη δεν προερχόταν από άπρεπες πηγές, ώστε να νιώθει την ανάγκη να τους μιλά κολακευτικά, αλλά το κύρος του του έδινε τη δυνατότητα να λέει σε ορισμένα θέματα τα αντίθετα, ώστε να προκαλεί την οργή τους.

Έτσι, όποτε αντιλαμβανόταν ότι από υπερβολική αλαζονία που δεν ταίριαζε στην περίπτωση έδειχναν θρασύτητα, με τις δημηγορίες του τους τιθάσευε ώστε να φοβηθούν. Κι όταν πάλι τους έπιανε παράλογος φόβος, αναστήλωνε ξανά το ηθικό τους. Λοιπόν, το όνομα του πολιτεύματος ήταν βέβαια δημοκρατία, όμως την εξουσία στην πραγματικότητα ασκούσε ο πιο άξιος πολίτης».

Δ' ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

Οι δύο αντίθετες απόψεις

Ίσως το πιο πολυσυζητημένο πρόβλημα, απ' όσα παρουσίασε ο Επιτάφιος που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς των μαχών του

431 π.Χ., είναι η πατρότητά του. Δηλαδή ήδη από την αρχαιότητα διατυπώθηκαν δύο αντίθετες απόψεις, για καθεμιά απ' τις οποίες οι υποστηρικτές τους επιστράτευσαν ποικίλα επιχειρήματα, ώστε να επιβάλουν αυτήν που ασπάζονται. Συγκεκριμένα, έχουμε την άποψη εκείνων που θεωρούν το Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα του λόγου και την αναφορά του ονόματος του Περικλή απλώς συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές του ιδέες με το δικό του τρόπο· και την αντίθετη άποψη, όσων νομίζουν ότι ο Θουκυδίδης υπήρξε ο στενογράφος μιας δημηγορίας που στο σύνολό της μας τη διέσωσε, όπως την απήγγειλε ο μεγάλος Αθηναίος πολιτικός.

Η συμβιβαστική άποψη

Όμως, από τα όσα ήδη έχουν εκτεθεί στις προηγούμενες σελίδες, φαίνεται ότι η σημασία που δόθηκε στο θέμα αυτό είναι υπερβολική και πρέπει να υποβαθμιστεί. Η προσεκτικότερη μελέτη δείχνει ότι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια είναι η συμβιβαστική άποψη ότι: α) ήταν δυνατό ο Περικλής να εκφωνήσει μια επιταφια ομιλία παρόμοια με αυτή που μας σώθηκε - τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα διανοήματα - χωρίς την παρέμβαση του Θουκυδίδη ή, β) ότι ο Θουκυδίδης, αν η πόλη τού είχε αναθέσει το τιμητικό αυτό χρέος, θα μπορούσε να πλάσει ένα ρητορικό κείμενο με περιεχόμενο το ίδιο βαθύ, πλούσιο και πρωτότυπο, χωρίς να έχει ακούσει το λόγο του

Περικλή ή να είχε συμβουλευτεί τις σημειώσεις του. Γιατί στην περίπτωση του Επιταφίου έχουμε τη σπάνια αλλά ιδιαίτερα ευτυχισμένη σύμπτωση δύο μεγάλων προσωπικοτήτων, που έχουν την ικανότητα να εισχωρούν στη βαθύτερη ουσία των θεσμών, των καταστάσεων, των γεγονότων και των ανθρώπων και που η ψυχή και των δύο φωτίζεται από τη λάμψη του ίδιου ανώτερου ιδανικού, θερμαίνεται από την ίδια αγάπη: στην περίπτωση του Θουκυδίδη και του Περικλή, πλούτος που γέμιζε την ψυχή και των δυο ήταν η αγάπη για το μεγαλείο στο οποίο έφτασε η δημοκρατική Αθήνα. Κοινή επιθυμία τους ήταν να διασωθεί για τις μελλούμενες γενιές το ιδανικό της αθηναϊκής δημοκρατίας σαν

καταστατικός χάρτης του καλύτερου πολιτεύματος και να υμνηθεί η Αθήνα του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που στάθηκε η αρχή του τέλους, ένα γεγονός που καμιά πολιτική διορατικότητα δεν μπορούσε να προβλέψει: ο λοιμός, του 430 π.Χ.

Τελικές διαπιστώσεις

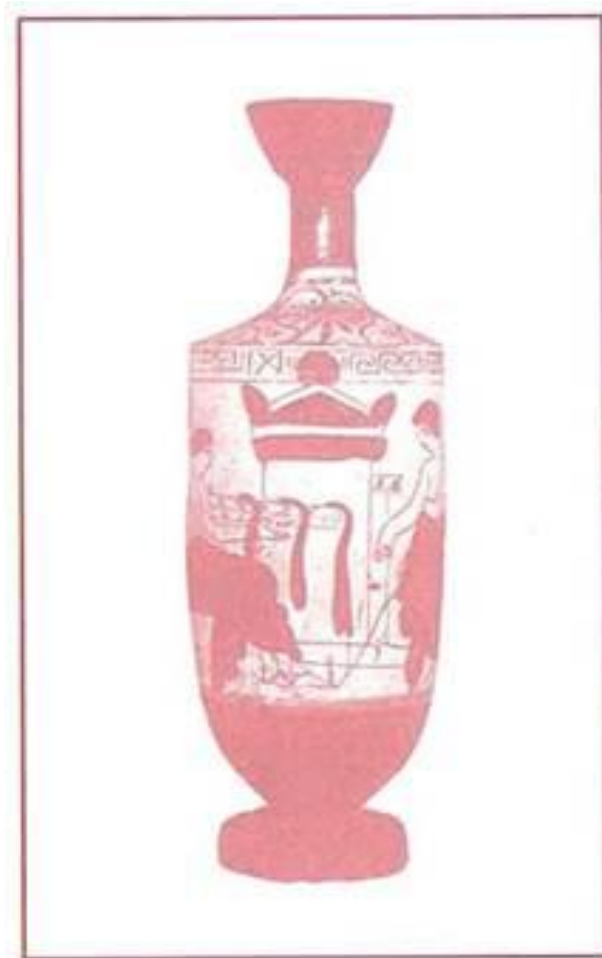
Αν αυτή η άποψη σχετικά με την πατρότητα του Επιταφίου είναι η ορθότερη, δεν έχει πια μεγάλη σημασία για την κατανόηση του λόγου η προσπάθεια να εξακριβωθεί σε κάθε περίπτωση τι ανήκει στον πραγματικό λόγο που εκφώνησε το φθινόπωρο του 431 π.Χ. ο Περικλής και τι στην επεξεργασία, στην οποία τον υπέβαλε ο Θουκυδίδης. Μάλιστα

πολύ θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ιδιότυπη αυτή μέθοδο συνεργασίας για τη δημιουργία του Επιταφίου η εξέταση της θέσης που έχουν μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη οι δημηγορίες, πράγμα που ήδη έχουμε επιχειρήσει παραπάνω. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία και είναι αναμφισβήτητο, είναι το ότι ο Επιτάφιος που έχουμε μπροστά μας είναι αντάξιος της πνευματικής προσωπικότητας και του Θουκυδίδη και του Περικλή. Συμβάλλει στη θετική αποτίμηση και των δύο, χωρίς, αντίθετα, να δίνει αφορμή να υποτιμηθεί με όποιο τρόπο είτε ο ιστορικός είτε ο πολιτικός.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κείμενο

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

(Βιβλίο Β, 34-46)

Η τελετή των επιταφίων στην Αθήνα

34. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ χειμῶνι¹ Ἀθηναῖοι τῷ πατρίῳ νόμῳ² χρώμενοι δημοσίᾳ ταφᾶς ἐποιήσαντο τῶν ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ³ πρώτων ἀποθανόντων⁴ τρόπῳ τοιῷδε. τὰ μὲν ὅσα⁵ προτίθενται τῶν ἀπογενομένων πρότρυτα σκηνὴν ποιήσαντες, καὶ ἐπιφέρει τῷ αὐτοῦ ἕκαστος ἣν τι βούληται⁶. ἐπειδὴν δὲ ἡ ἐκφορὰ ἦ, λάρνακας κυπαρισσῖνας⁷ ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἐκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ

ὅσῳ ἢς ἕκαστος ἦν φυλῆς. μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὐρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν⁸. ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος καὶ ἀστῶν καὶ ξένων, καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι. τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου⁹ τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλὴν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι· ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ¹⁰ καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν. ἐπειδὴν δὲ κρύψωσι γῆ, ἀνὴρ ἡρημένος ὑπὸ τῆς πόλεως, ὃς ἂν γνώμη τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιῶσει προήκη, λέγει ἐπ' αὐτοῖς ἔπαινον τὸν πρέποντα· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπέρχονται. ὧδε

μὲν θάπτουσιν· καὶ διὰ παντὸς τοῦ πολέμου, ὁπότε ξυμβαίη αὐτοῖς, ἐχρῶντο τῷ νόμῳ. ἐπὶ δ' οὖν τοῖς πρώτοις τοῖσδε Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ἠρέθη λέγειν¹¹. καὶ ἐπειδὴ καιρὸς ἐλάμβανε, προελθὼν ἀπὸ τοῦ σήματος ἐπὶ βῆμα ὑψηλὸν πεποιημένον, ὅπως ἀκούοιτο ὡς ἐπὶ πλεῖστον τοῦ ὀμίλου, ἔλεγε τοιάδε.

Κεφ. 34

Χρῶμενοι τῷ νόμῳ· κρατώντας το ἔθιμο.

Προτίθενται· εκθέτουν (στην Αγορά).

Τῶν ἀπογενομένων· των νεκρῶν.

Πρότριτα· για δυο μέρες (ως τρίτη λογαριαζόταν η ἡμέρα της εκφοράς).

Σκηνή· εξέδρα.

**Ἐπιφέρω τῷ ἑαυτοῦ· φέρνω
στον δικό μου.**

Λάρναξ· κιβώτιο, οστεοθήκη.

Κλίνη· φέρετρο.

**Φέρεται· τή μεταφέρουν στα
χέρια.**

**Ἄναιρέσις· συλλογή των
πτωμάτων των νεκρών της
μάχης.**

**Ξυνεκφέρει· παίρνει μέρος στη
νεκρώσιμη πομπή.**

Προσήκων· συγγενής.

Σῆμα· νεκροταφείο.

**Τούς ἐκ τῶν πολέμων· τους
νεκρούς των μαχών.**

Κρύπτω γῆ· σκεπάζω με χώμα.

**Γνώμη... μή ἀξύνετος (σχήμα
λιτότητας)· πολύ συνετός.**

Προήκω· ξεχωρίζω, επιβάλλομαι.

**Ἄξιωσις· κύρος, επιβολή.
Ἐπ' αὐτοῖς· πάνω στον τάφο
τους.
Ὅποτε ξυμβαίη αὐτοῖς (θάπτειν
τοὺς νεκρούς)· σε κάθε
παρόμοια περίπτωση.
Καιρὸς ἐλάμβανε· ἔφτασε ἡ ὥρα.
Ὅμιλος· το συγκεντρωμένο
πλήθος.**

Μετάφραση

**34. Στη διάρκεια του ίδιου χειμώνα
οι Αθηναῖοι, κρατώντας το
πατροπαράδοτο ἔθιμο, τέλεσαν με
δημόσια δαπάνη την κηδεῖα των
πρώτων νεκρῶν αὐτοῦ του
πολέμου με τον ἐξῆς τρόπο.
Κατασκευάζουν ἐξέδρα και
εκθέτουν ἐκεῖ τα οστά των**

πεσόντων την προπαραμονή της εκφοράς κι ο καθένας φέρνει επιπλέον για τον δικό του ό,τι θέλει. Κι όταν έρθει η ώρα της εκφοράς, άμαξες μεταφέρουν οστεοθήκες από ξύλο κυπαρισσιού, μια για την κάθε φυλή· και τα οστά του καθενός έχουν τοποθετηθεί στο φέρετρο της φυλής του. Όμως, ένα φέρετρο σκεπασμένο με ύφασμα το μεταφέρουν στα χέρια· είναι των αγνοουμένων, που δε στάθηκε δυνατό να βρουν τα πτώματά τους και να τα σηκώσουν. Λοιπόν, την εκφορά ακολουθεί όποιος θέλει κι απ' τους πολίτες κι απ' τους ξένους. Δίπλα στον τάφο παίρνουν θέση γυναίκες, οι συγγενείς των νεκρών, που τους μοιρολογούν.

Λοιπόν, αποθέτουν τα φέρετρα στο δημόσιο νεκροταφείο, αυτό που βρίσκεται στο πιο ωραίο

προάστιο της πόλης, και ανέκαθεν σ' αυτό θάβουν τους νεκρούς των μαχών, με εξαίρεση βέβαια τους Μαραθωνομάχους· γιατί εκείνων την ανδρεία έκριναν ασύγκριτη, κι έτσι τους ενταφίασαν εκεί όπου έπεσαν. Κι αφού τους σκεπάσουν με χώμα, άντρας που έχει οριστεί από την πόλη και ο οποίος θεωρείται ότι και πολύ συνετός είναι και επιβάλλεται με το κύρος του, απαγγέλλει πάνω στον τάφο τους το εγκώμιο που τους ταιριάζει, κι ύστερ' απ' αυτό αποχωρούν. Έτσι λοιπόν γίνεται η ταφή τους· κι απ' την αρχή ως το τέλος του πολέμου, σε κάθε παρόμοια περίπτωση, κρατούσαν το έθιμο αυτό.

Λοιπόν, πάνω στον τάφο αυτών των πρώτων νεκρών ορίστηκε να μιλήσει ο Περικλής, ο γιος του

Ξανθίππου. Κι όταν ήρθε η κατάλληλη στιγμή, προχώρησε από τον τάφο στο βήμα, που το είχαν κατασκευάσει ψηλό, για ν' ακουστεί από όσο γινόταν μεγαλύτερο μέρος των συγκεντρωμένων, και μίλησε περίπου ως εξής:

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κεφάλαιο 34

Η τελετή των Επιταφίων στην Αθήνα

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι·** ύστερα από τον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.).
- 2. Τῷ πατρίῳ νόμῳ·** η γιορτή των Επιταφίων φαίνεται ότι καθιερώθηκε πριν από το Σόλωνα και ήδη τον 6. αι. αποτελούσε σεβαστή παράδοση της πόλης.
- 3. τῷδε τῷ πολέμῳ·** πρόκειται για τον Πελοποννησιακό πόλεμο

και μάλιστα την πρώτη περίοδο του, τον Αρχιδάμειο πόλεμο (431-421 π.Χ.).

4. πρώτων ἀποθανόντων· είναι οι νεκροί πολεμικών επιχειρήσεων με μικρή σχετικά σημασία, σε στεριά και θάλασσα.
5. τὰ ὀστᾶ· μόνο τα οστά, γιατί τα σώματα των νεκρών τα έκαιαν στο πεδίο της μάχης.
6. ἦν τι βούληται· οι συνηθισμένες προσφορές ήταν: αγγεία, λουλούδια, μύρα κτλ.
7. κυπαρισσίνας· γιατί και για τους αρχαίους τα κυπαρίσσια είχαν ιδιαίτερα συνδεθεί με τους νεκρούς. Ο αριθμός των λαρνάκων ήταν αντίστοιχος με τον αριθμό των αττικών φυλών (δέκα).
8. ἀναίρεσις· η ανεύρεση των πτωμάτων των νεκρών των

μαχών και η περισυλλογή τους θεωρούνταν υποχρέωση τόσο επιτακτική, ανεξάρτητα από τις τοπικές ή τις καιρικές συνθήκες, ώστε κάθε παράλειψη τιμωρούνταν με επιβολή θανατικής ποινής στους υπευθύνους, όπως τεκμηριώνεται από τον Ξενοφώντα (Ελληνικά, Ι, 34): οι δέκα νικητές στρατηγοί της ναυμαχίας των Αργινουσών (406 π.Χ.) καταδικάστηκαν σε θάνατο, επειδή παρέλειψαν να συλλέξουν τους νεκρούς.

9. κάλλιστον προᾶσκειον τῆς πόλεως· ἦταν ο Κεραμεικός, που βρισκόταν έξω από τα τείχη, στον δρόμο που οδηγούσε από το Δίπυλον στην Ακαδημία.

10. αὐτοῦ· στον Μαραθώνα, τον τόπο της μάχης.

Ο τύμβος σώζεται ως σήμερα.

11. Το ότι ο αγορητής του Επιταφίου του 431 π.Χ.

πληρούσε τις προδιαγραφές που απαιτούσε η επιλογή του («ὅς ἂν γνώμη τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιῶσει προήκη»),

τεκμηριώνεται από τον

πρωταγωνιστικό ρόλο του

Περικλή στην εξέλιξη της

ιστορίας, της εποχής του (βλ.

παραπάνω, σελ. 18) και τον

τρόπο, με τον οποίο έκανε την

προσωπογραφία του ο

Θουκυδίδης (βλ. παραπάνω, σελ.

21)

**II. Θέματα για μελέτη -
Ερωτήσεις**

- Ποιες από τις πληροφορίες του κεφ. 34 αφορούν γενικά στην τέλεση των Επιταφίων στην Αθήνα και ποιες στη συγκεκριμένη περίπτωση των Επιταφίων του 431 π.Χ.;
- Σε αντίθεση με τις σύγχρονες παρόμοιες τελετές ταφής των πεσόντων στους πολέμους, από την περιγραφή του Θουκυδίδη απουσιάζει εντελώς το θρησκευτικό στοιχείο. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί η παράλειψη αυτή;
- Ποιες φράσεις του χαρακτηρισμού του Περικλή από τον Θουκυδίδη (βλ. παραπάνω, σελ. 21) τεκμηριώνουν ότι αυτός πληρούσε τις βασικές προϋποθέσεις, ώστε να του ανατεθεί η αγόρευση του Επιταφίου;

Ο Περικλής διατυπώνει την ἀποψή του για το αν έχει θέση ο ρητορικός λόγος στην τελετή των Επιταφίων

**35. «Οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε
ἤδη εἰρηκότων ἐπαινοῦσι τὸν
προσθέντα¹ τῷ νόμῳ τὸν λόγον
τόνδε, ὡς καλὸν ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν
πολέμων θαπτομένοις
ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἐμοὶ δὲ
ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν
ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων
ἔργῳ² καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς,
οἷα³ καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε
δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὁρᾶτε,
καὶ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς
κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον
εἰπόντι πιστευθῆναι. χαλεπὸν γὰρ
τὸ μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ
δόκησις τῆς ἀληθείας**

βεβαιοῦται.⁴ ὁ τε γὰρ ξυνειδῶς καὶ εὖνους ἀκροατῆς τάχ' ἂν τι ἐνδεεστέρως πρὸς ἃ βούλεται τε καὶ ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὁ τε ἄπειρος ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀκούοι. μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοὶ εἰσι περὶ ἑτέρων λεγόμενοι, ἕς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἰκανὸς εἶναι δρᾶσαι τι ὧν ἤκουσεν· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν. ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλαι οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν, χρή καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ πειρᾶσθαι ὑμῶν τῆς ἑκάστου βουλήσεως τε καὶ δόξης τυχεῖν ὡς ἐπὶ πλείστον».

Γλωσσικά σχόλια

Κεφ. 35

Οἱ πολλοὶ τῶν εἰρηκότων· οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ομιλητές. Προστίθημί τινί τι· συμπληρώνω κάτι με κάτι (νέο).

Γίγνομαι ἀγαθός· αποδεικνύομαι ἀνδρείος.

Κινδυνεύεσθαι

πιστευθῆναι (υποκ.)· να εξαρτάται η αξιοπιστία.

Εὗ τε καὶ χεῖρον· ὅπως τοὺς ἀξίζει ἢ κατώτερα.

Χαλεπός· δύσκολος.

Μετρίως (μέτρον) εἰπεῖν· να μιλήσει με ἐπιτυχία.

Ἐν ᾧ (ἐν τούτῳ, ἐν ᾧ)· σε θέμα που

Μόλις βεβαιοῦται ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας· με πολὺ κόπο

εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι (ο
ρήτορας) λέει την αλήθεια.

Ὁ ξυνειδώς· αυτός που έχει
άμεση γνώση.

ἄχ(α)· ίσως

Ἐνδεοστέρωσ (τι)· κάπως
κατώτερα

Ἔστιν ἄ (=ένια)· μερικά

Πλεονάζεται· εξογκώνεται

Φύσις· δύναμη (εἴ τι... φύσιν = ὅ
εἴη μείζον τῆς αὐτοῦ φύσεως)

Ἔς ὅσον· ως το σημείο που...

Τὸ ὑπερβάλλον τινός· ὅ,τι

ξεπερνά τις δυνάμεις κάποιου

(τοῖς ἐπαίνοις οἱ μείζους εἰσὶ τῆς
φύσεως αὐτῶν).

Ἦδη· απ' τη στιγμή εκείνη

Δοκιμάζεται καλῶς ἔχειν· στην
πράξη αποδεικνύεται ορθό.

Ἔπομαι τῷ νόμῳ· ακολουθώ το
έθιμο

**Δόξα· η προσδοκία, αυτό που περιμένατε από μένα.
Τυγχάνω (εδώ)· ικανοποιώ.**

35.

«Οι περισσότεροι απ' όσους έχουν μιλήσει ως τώρα απ' αυτό το βήμα επαινούν τον νομοθέτη που συμπλήρωσε τη συνηθισμένη τελετή μ' αυτό τον λόγο, με τη σκέψη ότι είναι ωραίο να εκφωνείται πάνω στον τάφο των νεκρών του πολέμου. Εγώ όμως θα ήμουν της γνώμης πως είναι αρκετό, για άντρες που αποδείχτηκαν γενναίοι με έργα, με έργα να τους αποδίδονται τιμές,

σαν κι αυτές που βλέπετε να συνοδεύουν αυτή την ταφή, κι όχι να κρέμεται η αναγνώριση του ηρωισμού πολλών από έναν άντρα, που ο λόγος του μπορεί να είναι ωραίος, μπορεί και κατώτερος. Γιατί είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς μ' επιτυχία, εκεί που με κόπο εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι λέει την αλήθεια. Κι αυτό, γιατί ο ακροατής που ξέρει καλά τα γεγονότα και τ' ακούει μ' ευνοϊκή διάθεση, ίσως θα σχημάτιζε τη γνώμη ότι τα λεγόμενα είναι κάπως κατώτερα, σε σύγκριση μ' αυτά που και θέλει ν' ακούει και τα ξέρει καλά· όμως, αυτός που δεν τα γνώρισε, θα σχημάτιζε τη γνώμη πως πρόκειται για υπερβολές, επειδή νιώθει φθόνο, αν τυχόν ακούσει κάτι που ξεπερνά τη δική του δύναμη. Γιατί μόνο ως εκείνο το

σημείο ανέχεται ο άνθρωπος ν' ακούει επαίνους που λέγονται για άλλους, ως εκεί που κι ο καθείς πιστεύει ότι είναι ικανός να κατορθώσει κάτι απ' όσα άκουσε· όμως, για καθετί που ξεπερνά τη δύναμη του, κυριεύεται απ' την πρώτη στιγμή από φθόνο, κι έτσι δεν δίνει πίστη. Αλλά, επειδή οι παλιότεροι δοκίμασαν στην πράξη το έθιμο κι έκριναν ότι έχει καλώς, έχω κι εγώ την υποχρέωση να συμμορφωθώ με τον νόμο και ν' ανταποκριθώ όσο γίνεται πιο πολύ στην επιθυμία και τις πεποιθήσεις του καθενός σας.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφάλαιο 35

Ο Περικλής διατυπώνει την άποψή του για το αν έχει θέση ο ρητορικός λόγος στην τελετή των Επιταφίων

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. τὸν προσθέντα·δεν έχουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τον χρόνο κατά τον οποίο η τελετή των Επιταφίων συμπληρώθηκε με τον λόγο· έτσι δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο εισηγητής της προσθήκης αυτής. Δεν αποκλείεται βέβαια να ήταν ο Σόλων, αλλά το πιθανότερο είναι ότι η προσθήκη έγινε σε**

νεότερη εποχή, ίσως κατά τους μηδικούς πολέμους.

2. "Έργω... ἔργω" η εμφαντική επανάληψη της λέξης (με το σχήμα της «αναφοράς») αποσκοπεί στην υπαινικτική δήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στα έργα και τα λόγια. Χρήσιμο είναι, για να προσεγγίσουμε το πνεύμα του ρήτορα, να σημειώνουμε, στα κεφάλαια που ακολουθούν, τις σχέσεις που κάθε φορά διαπιστώνουμε ανάμεσα σ' αυτές τις δύο έννοιες.
3. οἶα· δηλαδή: η διήμερη πρόθεση των νεκρών οι προσφορές των συγγενών· η εκφορά (νεκρική πομπή από την αγορά στον Κεραμικό)· ο δημόσιος ενταφιασμός· η επιγραφή στην επιτύμβια στήλη (βλ. κεφ. 43)· η φροντίδα της

πόλης για τα παιδιά των νεκρών του πολέμου (βλ. κεφ. 46).

4. χαλεπόν γάρ... βεβαιούται· ο Περικλής επιχειρεί μια κλιμάκωση: το ελάχιστο που πρέπει να εξασφαλίσει ο αγορητής είναι να πείσει τους ακροατές του ότι τα λεγόμενά του είναι αξιόπιστα·το επιθυμητό, να αποδειχτεί ο λόγος του και αξιόπιστος και καλοειπωμένος.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- Σε ποιους λόγους στηρίζει ο Περικλής τις επιφυλάξεις του για την ορθότητα της συμπερίληψης του ρητορικού λόγου στην τελετή των Επιταφίων; Ποια είναι η δική σας άποψη για την πειστικότητα των επιφυλάξεων αυτών

□ **Ἐμοὶ δὲ ἄρκοῦν... καὶ μὴ... πιστευθῆναι·** α) Να εντοπίσετε τις αντιθέσεις που περιέχονται μέσα στην περίοδο· β) αυτή η προσωπική άποψη του Περικλή θα υποχωρήσει παρακάτω (ἐπειδὴ τοῖς πάλαι... χρὴ καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ) στην ισχύ της παράδοσης· αν αυτός ήταν ο κανόνας στην πρακτική της αθηναϊκής πολιτείας, τον θεωρείτε θετικό ή αρνητικό δείγμα της δημοκρατίας; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

Ο Κεραμεικός

**Καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ
προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον
ὀλοφυρόμεναι.
Βωμός με γυναῖκες που θρηνοῦν**

36.

α) Έπαινος των προγόνων και της σύγχρονης γενιάς.

«Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων¹ πρῶτον· δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα ἐν τῷ τοιῷδε τὴν τιμὴν ταύτην τῆς μνήμης δίδοσθαι. τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες² διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν. καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν· κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὅσῃν ἔχομεν ἀρχὴν³ οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον. τὰ δὲ πλείω αὐτῆς⁴ αὐτοὶ ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν

τοῖς πᾶσι⁵ παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς
πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην
αὐταρκεστάτην.

β) Η «Πρόθεσις» του λόγου

ὧν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους
ἔργα, οἷς ἕκαστα ἐκτῆθη, ἢ εἴ τι
αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν
βάρβαρον ἢ Ἑλληνα πολέμιον
ἐπιόντα προθύμως ἠμυνάμεθα,
μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ
βουλόμενος ἐάσω⁶. ἀπὸ δὲ οἴας τε
ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ
καὶ μεθ' οἴας πολιτείας καὶ τρόπων
ἐξ οἴων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα
δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν
τῶνδε ἔπαινον,⁷ νομίζων ἐπὶ τε τῷ
παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῆ λεχθῆναι
αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὄμιλον καὶ
ἀστῶν καὶ ξένων ξύμφορον εἶναι
ἐπακοῦσαι αὐτῶν.

Κεφ. 36

**Ἐν τῷ τοιῶδε· σε περίπτωση,
ὅπως η σημερινή.**

Διαδοχῇ τῶν

**ἐπιγιγνομένων· καθὼς η μια
γενιά διαδεχόταν την ἄλλη.**

Δι' ἀρετῆν· με την ανδρεία τους.

**Ἰπρὸς οἷς (πρὸς τούτοις ἅ)·
κοντά σ' εκείνα που...**

Ἄρχῃ· εξουσία.

**Οὐκ ἀπόνως (λιτότητα)· με πολύ
μόχθο.**

**Κτησάμενοι... προσκατέλιπον· ἅ
ἐδέξαντο, πρὸς τούτοις ἅ
ἐκτήσαντο κατέλιπον ἡμῖν.**

**Καθεστηκυῖα ἡλικία· η ὠριμη
ηλικία.**

Μάλιστα· περίπου, λίγο πολύ.

Ἐῷ· αφήνω, παραλείπω.

Εἴ τι· αν κάποτε.

Ἐπιών· επιδρομέας.

Ἀμύνομαι· αποκρούω.

Εἰδότες· αυτοί που γνωρίζουν καλά.

Ἐπιτήδευσις· αρχές.

Πολιτεία· πολίτευμα.

Τρόποι· τρόπος ζωής.

Ἐπ' αὐτά· σ' αυτό το σημείο ακμής.

Εἶμι καὶ ἐπί· θα έρθω, θα συνεχίσω με...

Τῶνδε· στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλα, όπου χρησιμοποιείται η δεικτική αντωνυμία ὄδε, εκφραστική χειρονομία του ρήτορα προς τον τάφο των νεκρών πρέπει να συνόδευε τον λόγο.

Ἐπὶ τῷ παρόντι· στην περίπτωση μας.

**Οὐκ ἀπρεπῆ (λιτότητα)· πολὺ
ταιριαστά.
Ξύμφορον· ωφέλιμο.**

‘Η δύναμις τῆς πόλεως: β) Η Αθηναϊκή Συμμαχία κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου

Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της).

Τα ήθη, που αποτελούν προϋπόθεσή της.

37. «Χρώμεθα¹ γάρ πολιτεία οὐ ζηλούση² τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία³ κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν⁴, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἔς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται. ἐλευθέως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἔς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν

ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι'
ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι
δρᾶ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν,
λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας
προστιθέμενοι, ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ
ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια
διὰ δέος⁵ μάλιστα οὐ
παρανομοῦμεν, τῶν αἰεὶ⁶ ἐν ἀρχῇ
ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ
μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ
τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι
ἄγραφοι⁷ ὄντες αἰσχύνην
ὁμολογουμένην φέρουσιν».

Κεφ. 37

**Χρῶμεθα πολιτεία· το πολίτευμα
που έχουμε,**

Οἱ πέλας· οι άλλοι.

Τισίν· σε μερικούς.

ὄνομα· αιτιατική αναφοράς.

διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς

πλείονας οἴκεϊν·

επειδή η εξουσία δε βρίσκεται στα χέρια των

ολιγαρχικῶν, ἀλλά του δήμου.

Τα ἴδια διάφορα· οι ιδιωτικές

διαφορές.

Μέτεστι πᾶσι τὸ ἴσον· ὅλοι ἔχουν

τα ἴδια

δικαιώματα.

ἀξίωσις· επιβολή, κύρος.

ἐν τῷ (= ἐν τινί·) σε κάτι, σε

κάποιο τομέα.

Μέρος· η σειρά.

Ἀρετή (εδώ)· ικανότητα.

Ἀϋ· πάλι, αντίθετα.

Κατὰ πενίαν· αν είναι φτωχός.

Ἔχων· εφόσον μπορεί.

**Ἄφάνεια ἀξιώματος· ασημότητα
κοινωνικής θέσης.
Πολιτεύομεν ἐλευθέρως τὰ πρὸς
τὸ κοινὸν· τις
σχέσεις μας με την πολιτεία τις
διέπει η ελευθερία.
Ἐπιτήδευμα καθ' ἡμέραν· οι
καθημερινές
(ιδιωτικές) απασχολήσεις.
ἔς τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποψίαν
(ελευθέρως
πολιτεύομεν)· εἴμαστε
απαλλαγμένοι ἀπὸ
καχυποψία μεταξύ μας.
Ἔχω τὸν πέλας δι' οργῆς·
αγανακτῶ με το
γείτονα μου.
Δρῶ καθ' ἡδονὴν· κάνω κάτι
ὅπως μου ἀρέσει.
Ἄζῆμιος· που δεν επιφέρει ποινή.
Οὐδὲ προτίθεμεν τῇ ὄψει**

**ἄχθηδόνας· οὔτε παίρνουμε το
ῦφος πειραγμένου.**

**Ἄνεπαχθῶς προσομιλοῦμεν τὰ
ἴδια· στις ιδιωτικές μας σχέσεις
δεν ενοχλούμε ο ἕνας τον ἄλλο.**

**Διὰ δέος· ἀπό εσωτερικό
σεβασμό.**

**Οἱ αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντες· αὐτοὶ που
κάθε φορά
διοικούν την πόλη.**

Ἄκρόασις· υπακοή.

Κεῖνται· ἰσχύουν.

ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 36-45)

1. Η ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ (κεφ. 36-41)

Κεφάλαιο 36

α) Έπαινος των προγόνων και της σύγχρονης γενιάς.

β) Η «Πρόθεσις» του λόγου (Εξαγγελία του θέματος από τον ομιλητή)

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Πρόγονοι... πατέρες ἡμῶν... ἡμεῖς οἶδε· Σε τρεις διαφορετικές (και διαφορετικής διάρκειας) εποχές συντελέστηκε το μεγαλείο της Αθήνας: την εποχή

των προγόνων (λίγο παρακάτω: εκείνοι) που έζησαν από τη μυθική εποχή ως το τέλος των μηδικών πολέμων (479 π.Χ.)· των πατέρων, που φτάνει ως το 446 π.Χ., και την εποχή των ομήλικων του Περικλή (που ήταν 60 χρονών τότε): ήμεις οΐδε. Ο όρος καθεστηκυΐα ηλικία περιλαμβάνει τα χρόνια της σταθεροποίησης του χαρακτήρα, της ωριμότητας, σε αντίθεση, α) με την περίοδο της νεότητας και β) με το άχρειον της ηλικίας (βλ. παρακάτω, κεφ. 44).

2. Οί αύτοί αίει οΐκοῦντες· ένας από τους συνηθέστερους λόγους εθνικής υπερηφάνειας των Αθηναίων ήταν η αυτοχθονία τους (κάτι που δημιουργεί στενότερες σχέσεις,

μητέρας-παιδιών, ανάμεσα στη χώρα και τους κατοίκους), που έπαιρνε ιδιαίτερη σημασία σε αντιπαράθεση με τους Σπαρτιάτες, που εγκαταστάθηκαν στη Σπάρτη ύστερα από περιπλανήσεις.

3. 'Όσσην ἔχομεν ἀρχήν· η έκταση της αθηναϊκής ηγεμονίας, που δημιούργησαν οι πατέρες της γενιάς του Περικλή, όπως αυτή καθορίστηκε με την Τριακονταετή συνθήκη ειρήνης το 445 π.Χ. Την έκτασή της βλ. στον χάρτη της σελ. 35.
4. Τὰ πλείω αὐτῆς (τῆς ἀρχῆς)· περισσότερο έχει στον νου του την εσωτερική οργάνωση και σταθεροποίηση της αθηναϊκής ηγεμονίας και λιγότερο την επέκτασή της.

5. Τοῖς πᾶσι· εννοεῖ τα απαραίτητα: χρήματα, ναυτικό, λιμάνια, στρατός ξηράς, οχυρωματικά ἔργα κτλ. Ο Περικλῆς επιμένει να τονίζει την αὐτάρκειαν της Αθήνας και των πολιτῶν της· πρβλ. κεφ. 39 και 41.
6. Ἐὰσω· με τον τρόπο αυτό ο Περικλῆς απαλλάσσεται από την υποχρέωση (που επέβαλλε η συνηθισμένη διάρθρωση ενός Επιτάφιου λόγου) να εκθέσει και αυτός με τη σειρά του τα (μυθικά και ιστορικά) πολεμικά κατορθώματα των Αθηναίων και βρίσκει την ευκαιρία να διαθέσει το χρόνο του στη διεξοδική έκθεση των βασικών εννοιῶν, στις οποίες οφείλεται το αθηναϊκό μεγαλείο: την ἐπιτήδευσιν (γενικές αρχές

συμπεριφοράς και μεθόδευσης ενεργειών, συστηματική προσπάθεια), την πολιτείαν (κοινωνική δομή και οργάνωση), το πολίτευμα, οι πολιτειακοί θεσμοί (το Σύνταγμα θα λέγαμε σήμερα) και τούς τρόπους (ο τρόπος ζωής), ό,τι αναφέρεται στην ιδιωτική ζωή. Εξάλλου, ο απαιτητικότερος για τη γνώση του ένδοξου αθηναϊκού παρελθόντος ακροατής θα μπορούσε να κατατοπιστεί από τη σχετική μυθική παράδοση, από την *Ίστορίην* του Ηροδότου (για τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Αθηναίων στους Μηδικούς πολέμους), για ό,τι αφορούσε στους προγόνους· από το πρώτο βιβλίο του Θουκυδίδη

(κεφ. Ι 89-118, όπου έχουμε την αφήγηση των γεγονότων της Πεντηκονταετίας), για ό,τι αφορούσε στους πατέρας.

7. Ἄπο δὲ οἴας τε ἐπιτηδεύσεως... εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον· εἶναι ἡ «πρόθεσις» του λόγου, ἡ εξαγγελία του θέματος, σύμφωνα με την οποία θα πραγματευτεί δύο θέματα: α) τις γενεσιουργές δυνάμεις, στις οποίες οφείλεται το μεγαλείο της Αθήνας (ἐπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι, κεφ. 37- 41) και β) το εγκώμιο των νεκρῶν (κεφ. 42-43).

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- **Τὴν γὰρ... παρέδωσαν.** Η φράση αυτή είναι ενδεικτική της «βραχυλογίας» του Θουκυδίδη. Προσπαθήστε να δικαιολογήσετε τον χαρακτηρισμό αυτό.
- **Δι' ἀρετὴν·** από τα μυθικά και τα ιστορικά κατορθώματα, με τα οποία οι Αθηναίοι εξασφάλισαν την ελευθερία της πόλης τους, ξεχωρίζουν τα Μηδικά, όπως τα εξιστόρησε ο Ηρόδοτος. Ποιος ήταν γενικά ο ρόλος των Αθηναίων για την απόκρουση του περσικού κινδύνου που απείλησε την Ελλάδα και σε ποιες από τις μάχες των Μηδικών έπαιξαν αυτοί αποφασιστικό ρόλο; Ποιοι πολιτικοί και στρατιωτικοί Αθηναίοι ηγήθηκαν στις κρίσιμες στιγμές των

αγώνων αυτών;

- Να δοθεί αναλυτικότερα το περιεχόμενο των όρων: έπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι και ν' αναφερθούν συγκεκριμένα παραδείγματα.**
- Μπορούμε να θεωρήσουμε την πολιτείαν προϋπόθεση (ή καθοριστικό παράγοντα) των τρόπων και της έπιτηδεύσεως ή ισχύει το αντίθετο;**
- Αύτοι ήμεϊς... ήλικία· στη φράση αυτή ο «βραχύλογος» Θουκυδίδης διαπράττει έναν φανερό πλεονασμό. Αφού τον δείξετε, αιτιολογήστε τον.**

Κεφάλαιο 37

Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της). Τα ήθη, που αποτελούν προϋπόθεσή της

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Από το κεφ. 37 αρχίζει το μέρος του λόγου που ονομάζεται έκθεσις, όπου ο ρήτορας πραγματεύεται τα θέματα που έχει εξαγγείλει στην πρόθεσιν. Τα τρία στοιχεία, στα οποία οφείλεται το μεγαλείο της Αθήνας (χρυσούς αιώνας): έπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι, δε θα εξεταστούν το καθένα χωριστά, αλλά, καθώς αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, σε στενή σύνδεση μεταξύ τους.**

2. Οὐ ζηλοῦση· δε φαίνεται με αυτό να κάνει υπαινιγμό ειδικά για τη Σπάρτη (καθώς λεγόταν ότι η νομοθεσία του Λυκούργου εμπνεύστηκε από την κρητική), αλλά γενικότερα τις άλλες ελληνικές πόλεις, που συνήθως ακολουθούσαν τα πολιτικά συστήματα της Αθήνας ή της Σπάρτης. Ιδιαίτερα το πολίτευμα της Αθήνας μιμήθηκαν οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, το Άργος, η Ηλεία, οι Συρακούσες της Σικελίας και η Κυρήνη της Β. Αφρικής.
3. Ο όρος δημοκρατία αρχικά δε σήμαινε ό,τι και σήμερα, την ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλης-κράτους, αλλά την κυριαρχία του δήμου, δηλαδή του κόμματος στο οποίο ανήκουν

οι πλείονες (σε αντίθεση με τους ὀλίγους, τους αριστοκρατικούς). Ο προηγούμενος, συγγενής αλλά όχι απόλυτα ομώνυμος ὄρος, ἦταν η ἴσηγορίη του Ηροδότου (V 66), την οποία ο ιστορικός θεώρησε αἰτία της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας, αφού, μετά την εγκαθίδρυσή της (508 π.Χ.), οι πολίτες πίστευαν ὅτι δεν αγωνίζονται για τους τυράννους, αλλά για το καλό του εαυτού τους. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 1β.

4. Κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν· οι ιδέες που περιέχονται στη φράση αυτή προαναγγέλλουν τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» των νεότερων χρόνων. Βέβαια τα περισσότερα αξιώματα ἦταν προσιτά στον

κάθε πολίτη, αφού απονέμονταν με κλήρωση (π.χ. το αξίωμα του βουλευτή, μέλους της Βουλής των 500). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76 Παράλληλο χωρίο 1γ.

5. Διὰ δέος· ο Περικλής προβάλλει το όραμα μιας ανώτερης μορφής ζωής, όπου η ηθική στάση δεν πηγάζει από το φόβο των κυρώσεων του νόμου, αλλά από την ελεύθερη επιλογή του πολίτη, κάτι που θυμίζει την αἰδῶ (δηλαδή την απαραίτητη, κατά τον Πρωταγόρα, προϋπόθεση, που επιτρέπει στον πολίτη να μετέχει στα κοινά): πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη (Πλάτων, Πρωταγόρας 322c).

6. **Αίει·** κάθε φορά: θυμίζει τη συνηθισμένη σε αττικές επιγραφές φράση **αίει ἄρχοντες·** είναι η νομική διατύπωση για να δηλώσει τους ἄρχοντες που ο ένας διαδέχεται σε αδιάσπαστη συνέχεια τον άλλο. Λοιπόν, ο σεβασμός των υπηκόων δεν εξαρτάται από την προσωπικότητα του ἄρχοντα, αλλά από τη θεσμική θέση του στο σύστημα της πολιτείας.
7. **Ἄγραφοι (νόμοι)·** το επίθετο εδώ έχει την ίδια έννοια, με την οποία το συναντούμε στον **Οιδίποδα Τύραννο** (στ. 863-870) του Σοφοκλή (πρβλ. και **Αντιγόνη**, στ. 450-461)· γενικότερα, είναι σταθερή στους αρχαίους η διάκριση των νόμων σε γραπτούς και άγραφους· ειδικότερα για τους

Αθηναίους, οι γραπτοί ήταν χαραγμένοι σε μαρμάρινες στήλες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 1α.

8. ΙΙ. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- Ού ζηλούση· γιατί θεωρείται επαινετική αυτή η στάση;**
- Να εντοπιστούν τα τεκμήρια, με τα οποία ο Περικλής προσπαθεί να δείξει ότι η Αθήνα είναι πρότυπο ευνομούμενης πολιτείας, άξια να καταστεί παράδειγμα και για άλλες. Με βάση τα τεκμήρια αυτά να δειχτούν τα γνωρίσματα μιας πολιτείας μη δημοκρατικής και μη φιλελεύθερης.**
- Άγραφοι όντες. Υπάρχουν και στην εποχή μας άγραφοι νόμοι;**

Μπορείτε ν' αναφέρετε ορισμένα παραδείγματα;

□ Να εντοπιστούν οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν το ύφος του κεφαλαίου. Για ποιο λόγο ο ρήτορας χρησιμοποιεί εμφαντικά εδώ αυτό τον εκφραστικό τρόπο;

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

1. Για το κεφάλαιο 37:

α) ... στους πανύψηλους
τους νόμους-νόμους γεννημένους
μες στον αιθέρα τ' ουρανού
κι έχουν τον Όλυμπο μόνο πατέρα,
ουδέ η θνητή του ανθρώπου η
φύση εγέννησε
κι ουδέποτε η αλησμονιά θ'
αποκοιμίσει.

Θεός μεγάλος είναι μες σ' αυτούς,
που γερατειά ποτέ δε θα γνωρίσει.

(Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος,
στ. 863-870

Μετάφραση Ι. Γρυπάρη)

- Πρβλ. και Σοφοκλή, Αντιγόνη, στ.
450-457

β) Ελεύθερη είναι η πόλη μας, δεν
είναι

**στο χέρι ενός· ο λαός, κυρίαρχος,
δίνει**

**την αρχή σε πολίτες για ένα χρόνο·
προνόμιο δεν υπάρχει για τον
πλούσιο·**

**δικαιώματα έχει τα ίδια κι ο φτωχός.
(Ευριπίδη, Ικέτιδες, στ. 404-408).**

**γ) Εγκατέστησαν δηλαδή το είδος
εκείνο της δημοκρατίας, όχι αυτό
που δεν έχει καθορισμένη πολιτική
και που θεωρεί ότι η ακολασία είναι
ελευθερία και το δικαίωμα να κάνει
ό,τι θέλει, ευτυχία, αλλά το
πολίτευμα εκείνο που κατακρίνει
αυτά τα πράγματα, και όπου
κυβερνούν οι άριστοι.**

(Ισοκράτης, Παναθηναϊκός)

Οι χαρές της ζωής. Το εμπόριο

**38. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων
πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ
ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ
θυσίαις διετησίοις¹ νομίζοντες,
ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν,
ῶν καθ' ἡμέραν ἢ τέρψις
τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει.
ἐπεσέρχεται² δὲ διὰ τὸ μέγεθος
τῆς πόλεως² ἐκ πάσης γῆς τὰ
πάντα, καὶ συμβαίνει ἡμῖν μηδὲν
οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ
ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ
καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.**

Κεφ. 38

Καὶ μὴν καὶ· και πέρ' απ αυτά.

Τῆ γνώμη· για το πνεύμα μας.

**Διετήσιος· που καλύπτει
ολόκληρο το χρόνο.**

Νομίζω τινι = χρῶμαί τινι (αντ.)

**νόμῳ (κατηγ.) = έχω τη συνήθεια
να... τελώ...**

**Ἰδῖαι κατασκευαί· το σπιτικό, το
νοικοκυριό.**

**Ἐκπλήσσω· ξαφνιάζω, διώχνω
μακριά.**

Τὸ λυπηρόν· η λύπη.

Ἐπεσέρχεται· εισάγονται.

Καρποῦμαι· εφοδιάζομαι

Ἀπολαύσει

**οἰκειοτέρῳ· απολαμβάνουμε με
την ἴδια ευκολία (εἶναι εξίσου
προσιτά).**

Κεφάλαιο 38

Οι χαρές της ζωής. Το εμπόριο

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

- 1. Διετησίους'** πράγματι, το εορτολόγιο των Αθηναίων ήταν ιδιαίτερα πλούσιο, με κορυφαίες εκδηλώσεις τις πολυήμερες γιορτές των Παναθηναίων, των Διονυσίων και των Ελευσίνιων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 2γ.
- 2. 'Επεσέρχεται'** έστω και αν βρισκόμαστε σε εποχή πολέμου, τα αγαθά από τους δρόμους της θάλασσας έφταναν με ασφάλεια στην Αθήνα, μέσω των Μακρών

τειχών. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλα χωρία 2α και 2β.

3. Διὰ τὸ μέγεθος· εννοεῖ τη μεγάλη δύναμη, κι ὄχι το πλήθος, της πολιτείας.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

- Να καταδειχτεί με παραδείγματα η αιτιώδης σχέση ανάμεσα στη δύναμη ενός κράτους και την επάρκεια-αφθονία υλικών αγαθών.
- Με δεδομένο ότι εκφωνητής του λόγου είναι ο δημιουργός των περίλαμπρων δημοσίων οικοδομημάτων της Αθήνας, ο Περικλής, κάνει εντύπωση η

**παράλειψή τους, ενώ
μνημονεύονται οι πολύ
ταπεινότερες **Ίδιαι κατασκευαί**.
Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η
παράλειψη;**

**□ Αφού ολοκληρωθεί η ερμηνεία
και του επόμενου κεφαλαίου (39),
να καταδειχτεί η λειτουργία του κεφ.
38 μέσα στην ευρύτερη ενότητα των
κεφ. 37-41.**

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

2. Για το κεφάλαιο 38:

**α. Ακόμα είναι γνωστό πως κάθε
χώρα βέβαια δεν παρουσιάζει
αυτάρκεια σε όλα τα προϊόντα... Κι
αυτό όμως το πρόβλημα η πόλη**

μας το αντιμετώπισε με τρόπο αποφασιστικό: στη μέση της Ελλάδας έκαμε εμπορικό κέντρο τον Πειραιά, όπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ώστε αυτά που είναι δύσκολο να τα προμηθευτείς καθένα κι από άλλον τόπο, εδώ εύκολα τα βρίσκεις όλα συγκεντρωμένα.

(Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 42. Μετάφραση Στ. Μπαζάκου).

β) Εξαιτίας της εξουσίας της θάλασσας οι Αθηναίοι πρώτα ήβραν τρόπους ευωχιών αναμειγνυόμενοι σ' άλλους τόπους μ' άλλους ανθρώπους· όποιο ευχάριστο προϊόν παραγόταν στη Σικελία ή στην Ιταλία ή στην Κύπρο ή στην Αίγυπτο ή στη Λυδία ή στον Πόντο ή στην Πελοπόννησο ή κάπου αλλού, όλ' αυτά είχαν

**μαζευτεί σ' έναν τόπο, επειδή οι
Αθηναίοι εξουσίαζαν τη θάλασσα.**

(Ψευδο-)

Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία 2, 7).

**γ) Εκεί (στην Αθήνα) μυστήρια
ανείπωτα, ιερά
γιορτάζονται κάθε φορά
κι ανοίγει τ' άδυτα ο ναός στους
μύστες μόνο·
εκεί ναοί κι αγάλματα των θεών.
πομπές, θυσίες και γλέντια όλο το
χρόνο·
κι όταν ο κάμπος λουλουδίζει,
βαστά πασίχαρ' η γιορτή του
Βάκχου μέρες
κι η χώρ' αστράφτει και βουίζει
από χορούς, τραγούδια και
φλογέρες.**

(Αριστοφάνης, Νεφέλες 300-313.

Μετάφραση Κ. Βάρναλη)

Η Αθήνα και η Σπάρτη στον πόλεμο: σύγκριση της αγωγής των νέων στις δύο πόλεις

39. «Διαφέρομεν¹ δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε. τὴν τε γὰρ πόλιν κοινήν παρέχομεν, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις² ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφεληθείη, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεον καὶ ἀπάταις³ ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ⁴· καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἤσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν.

τεκμήριον δὲ· οὔτε γὰρ
Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτοῦς, μεθ'
ἀπάντων δὲ ἕς τὴν γῆν ἡμῶν
στρατεύουσι, τὴν τε τῶν πέλας
αὐτοὶ ἐπελθόντες οὐ χαλεπῶς ἐν
τῇ ἀλλοτρίᾳ τοὺς περὶ τῶν οἰκείων
ἀμυνομένους μαχόμενοι τὰ πλείω
κρατοῦμεν. ἀθρόα τε τῇ δυνάμει
ἡμῶν οὐδεὶς πω πολέμιος ἐνέτυχε
διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἅμα
ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῆ ἐπὶ
πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν· ἦν
δὲ που μορίῳ τινὶ προσμείξωσι,
κρατήσαντές τ' ἔτινας ἡμῶν
πάντας ἀύχοῦσιν ἀπεῶσθαι καὶ
νικηθέντες ὑφ' ἀπάντων
ἡσσησθαι⁵. καίτοι εἰ ῥαθυμία
μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καὶ μὴ
μετὰ νόμων τὸ πλεον ἢ τρόπων
ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν,
περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε

**μέλλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ
προκἀμνειν, καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι
μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ
μοχθούντων φαίνεσθαι, καὶ ἔν τε
τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι
θαυμάζεσθαι καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις.**

Κεφ. 39

Μελέται· εκπαίδευση.

Κοινή· ανοιχτή σε όλους.

**Οὐκ ἔστιν ὅτε· σε καμιά
περίπτωση, ποτέ.**

**Ξενηλασία (ξένος-
ἐλαύνω)· απέλαση των ξένων.**

Ἀπείργω· εμποδίζω, αποκλείω.

**Ὅ μὴ κρυφθὲν... ἰδῶν· που, αν
δεν το κρύβαμε και το έβλεπε.**

Ἀπάτη· τέχνασμα, ξεγέλασμα.

Ἐς τὰ ἔργα· την ώρα της μάχης.

Παιδεία· το εκπαιδευτικό σύστημα.

Εύθϋς νέοι ὄντες· από την παιδική τους ηλικία.

Μετέρχονται τὸ ἀνδρεῖον (τὴν ἀνδρεία)· επιδιώκουν να γίνουν ανδρείοι.

Διαιτῶμαι ἀνειμένως· ζω άνετα. Οὐδέν ἤσσον (λιτότητα)· με ὄχι κατώτερο φρόνημα.

Ἴσοπαλῆς· το ίδιο μεγάλος.

Καθ' ἑαυτοῦς· μόνοι τους, μόνο με τη δική τους δύναμη.

Μεθ' ἀπάντων· μαζί με ὄλους τους συμμάχους τους.

Ἐπέρχομαι τὴν τῶν πέλας (γῆν)· εισβάλλω στη χώρα των ἄλλων.

Περὶ τῶν οἰκείων· για τη σωτηρία της χώρας τους.

Ἐντυγχάνω τῇ δυνάμει ἀθρόα· αντιμετωπίζω τη

(συνολική) δύναμη
συγκεντρωμένη.

**Διὰ τὴν ἐπίπεμψιν ἐπὶ πολλὰ ἐν
τῇ γῆ ἡμῶν αὐτῶν· ἐπειδὴ σε
πολλὰ μέρη τῆς στεριάς
στέλνουμε στρατό ἀπὸ μας τοὺς
ἰδίους.**

**Προσμείγνυμί τινι· συγκρούομαι.
Μόριόν τι· ἓνα μέρος ἀπὸ...**

Αὐχῶ· καυχίεμαι.

**Ἄπεῶσθαι (ρ. ἀπωθῶ· τρέπω σε
φυγή).**

**Μελέτη πόνων· επίπονη άσκησις.
Καὶ μὴ... ἀνδρείας· ἡ σύνταξις:
καὶ μὴ μετὰ ἀνδρείας νόμων τὸ
πλεῖστον ἢ τρόπων· με ἀνδρεία
που δεν πηγάζει τόσο ἀπὸ τὴν
ἐπιβολή του νόμου, ὅσο ἀπὸ τὸν
τρόπο τῆς ζωῆς μας.**

Ἐθέλομεν

κινδυνεύειν· ριχνόμαστε

**πρόθυμοι στον κίνδυνο.
Περιγίγνεται· μένει κέρδος.
Προκάμνω· κουράζομαι
προκαταβολικά.
Τὰ μέλλοντα ἀλγεινὰ· οι
δύσκολες στιγμές που είναι να
έρθουν.
Αἰεὶ μοχθῶ· πασχίζω αδιάκοπα.
Ἄξιαν εἶναι· εξαρτάται από το
(εννοούμενο) φημί.**

Κεφάλαιο 39

Η Αθήνα και η Σπάρτη στον πόλεμο: σύγκριση της αγωγής των νέων στις δύο πόλεις

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Διαφέρομεν· Από το σημείο αυτό η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης, που ως τώρα υποδηλωνόταν μόνο έμμεσα, γίνεται φανερή. Ακριβώς η παρουσία του καί (=ακόμα) δείχνει ότι και όσα ειπώθηκαν ως εδώ ήταν ένας παραλληλισμός ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη. Οι εντυπωσιακότερες όμως διαφορές θα δηλωθούν από εδώ και κάτω και θα αφορούν: στα πολεμικά, στη συμπεριφορά, στους ξένους και στην αγωγή των νέων.

2. Ξενηλασίαις· σκοπός τους δεν ήταν μόνο να μην ωφεληθούν οι ξένοι επισκέπτες της Σπάρτης, αλλά και να μη χαλαρώσουν τα ήθη των Σπαρτιατών από τη μαλθακότητα που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά πολλών από τους επισκέπτες της πόλης τους.

3. Ἀπάταις· ότι αυτές αποτελούσαν μέρος της πολεμικής τέχνης των Σπαρτιατών το βλέπουμε στην ομιλία του Βρασίδα (Θουκυδίδης Βιβλ. 5, 9, 5): **Καὶ τὰ κλέμματα ταῦτα καλλίστην δόξαν ἔχει, ἃ τοὺς πολεμίους μάλιστ' ἂν τις ἀπατήσας τοὺς φίλους μάλιστ' ἂν ὠφελήσῃ. (Την ωραιότερη εντύπωση δίνουν εκείνα τα ξεγελάσματα, με τα οποία όσο περισσότερο κανείς εξαπατήσει**

τους εχθρούς, τόσο μεγαλύτερη ωφέλεια προσφέρει στους φίλους του). Μαζί με τα κλέμματα η Σπάρτη είχε θεσμοθετήσει και την κρυπτεία, που αποτελούσε και δεινή δοκιμασία των νέων, αλλά και σκοτεινή μεθόδευση για εξόντωση επικίνδυνων για το καθεστώς ειλιώντων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 3.

4. τῷ εὐψύχῳ ὅπως διαπιστώνεται και από άλλες περιπτώσεις (π.χ., στο προηγούμενο κεφ. 38, αντί τήν λύπην είχαμε το λυπηρόν), ο Θουκυδίδης συνηθίζει, στη θέση θηλυκού ουσιαστικού (εὐψυχία, εὐδαιμονία κτλ.), να χρησιμοποιεί το ουδέτερο του

συστοίχου επιθέτου (τὸ εὐψυχον, τὸ εὐδαιμον κτλ.).

5. Αὐχοῦσιν... ἀπεῶσθαι...

ἤσσησθαι· χαρακτηριστική περίπτωση του

«σχήματος» ζευγμα· η έννοια του ρήματος αρμόζει μόνο με την έννοια του πρώτου αντικειμένου (ἀπεῶσθαι: καυχιέται ότι έτρεψαν σε φυγή), όχι όμως του δευτέρου (ἤσσησθαι: καυχώνται ότι νικήθηκαν!), το οποίο άρμοζε να εξαρτηθεί από ρήμα διαφορετικής σημασίας, π.χ. φασίν.

II. Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

□ Διαφέρομεν· ο Περικλής, πριν διατυπώσει στο κεφ. αυτό τις

εντυπωσιακότερες διαφορές ανάμεσα στην Αθήνα και την αντίπαλη δύναμη της, ήδη στα κεφ. 36, 37 και 38 υπαινίχτηκε, χωρίς ν' αναφέρει τ' όνομα της, τη Σπάρτη, και τις διαφορές με την πόλη του. Μπορείτε να εντοπίσετε αυτές τις διαφορές;

- Απο ποιες φράσεις καταφαίνεται η υπεροχή της Αθήνας από τη Σπάρτη στον τομέα των πολεμικών;**
- "Έν τε τούτοις... καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις" με βάση τα όσα ειπώθηκαν στα κεφ. 36, 37, 38 και 39, να απαριθμηθούν τα «ταῦτα».**

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

3. Για το κεφάλαιο 39:

Σπαρτιάτες, οι πλέον μισητοί σ' όλο
τον κόσμο,
που δολερά στοχάζεστε, πρώτοι
στο ψέμα,
μηχανορράφοι του κακού, που ο
νους σας είναι
πώς θα τυλίξετε τον άλλον με
τεχνάσματα...
και πάντα, άλλα σκεφτόσαστε κι
άλλα το στόμα σας λέει.

(Ευριπίδης, *Ανδρομάχη* 445-452.
Μετάφραση Γ. Γεραλή)

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ – ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

1. Ποια εικόνα σχηματίζουμε με τη μελέτη του Επιταφίου:

α) Για την προσωπικότητα του Περικλή, όπως την εμφανίζει ο Θουκυδίδης, και τις πολιτικές του ιδέες;

β) για τη ρητορική του ικανότητα;

2. Ποια χαρακτηριστικά της αθηναϊκής πολιτείας και του Αθηναίου πολίτη παρουσιάζει ο Περικλής ως κατακτήσεις αποκλειστικά της πόλης του;

3. Με βάση τις γενικότερες απόψεις σας, τη γενικότερη ενημέρωσή σας σε θέματα πολιτικής θεωρίας και την ειδικότερη για την αρχαία Ελλάδα, αλλά και την εργασία που

**έγινε στην τάξη, απαντήστε
τεκμηριωμένα στα ερωτήματα:**

**α) Κατά ποιο βαθμό ο λόγος του Περικλή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα; (Είναι εξιδανικευμένη ή ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας:),
β) Ποιες αρχές της αθηναϊκής πολιτείας διατηρούν την ισχύ τους, σύμφωνα με τη σύγχρονη σύλληψη της δημοκρατίας; Τι έχει να προσθέσει σ' αυτές η πρόοδος που στη νεότερη εποχή σημειώθηκε στον τομέα της πολιτικής θεωρίας;
4. Η προβολή του Επιταφίου ως του σημαντικότερου εγκωμίου της Αθήνας του «χρυσού αιώνα» δεν πρέπει να μειώνει την αξία των άλλων επιβλητικών κάθε είδους μνημειακών μαρτυριών του μεγαλείου της, όπως:**

α) των λογοτεχνικών κειμένων, που με διάφορες ευκαιρίες αναφέρθηκαν στις Ερμηνευτικές Σημειώσεις του βιβλίου μας·

β) των μαρτυριών που προσκομίζει η εικονογράφηση του βιβλίου, και ιδιαίτερα: i) από την περιοχή της αρχιτεκτονικής και γλυπτικής (προπάντων, σελ. 44-45, η ζωφόρος του Παρθενώνα, που από πολλούς θεωρείται το ίσης σημασίας αντίστοιχο του Επιταφίου στην τέχνη), ii) από την περιοχή της οικονομίας, το αθηναϊκό τετράδραχμο (σελ. 34, το νόμισμα που κυριάρχησε στον ελληνικό (κι όχι μόνο) κόσμο της εποχής, και iii) σ' ό,τι αφορά στην εδαφική κυριαρχία, ο χάρτης της σελ. 35. Σε κάθε περίπτωση, συνδυάστε τις μαρτυρίες αυτές με τις σχετικές παραγράφους του Επιταφίου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το εικονογραφικό υλικό του βιβλίου προέρχεται από εκδόσεις διάφορων εκδοτικών οίκων τους οποίους το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο θερμά ευχαριστεί. Ιδιαίτέρως ευχαριστεί την Εκδοτική Αθηνών και το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, από βιβλία των οποίων έχει ληφθεί το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημοσία Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α΄).

**Απαγορεύεται η αναπαραγωγή
οποιοδήποτε τμήματος αυτού του
βιβλίου, που καλύπτεται από
δικαιώματα (copyright), ή η χρήση
του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς
τη γραπτή αδεία του Παιδαγωγικού
Ινστιτούτου.**

ΕΚΔΟΣΗ 2010 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ 148.000

ΑΡ.ΣΥΜΒ. 2 -26 02 2010

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ν.

ΛΙΑΠΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΙΚΗ Α.Ε.